

**МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ**  
**Вищий державний навчальний заклад України**  
**«Українська медична стоматологічна академія»**

**Т. О. Лещенко, І. В. Самойленко, В. Г. Юфименко**

**ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ.**  
**ОСНОВИ ПЕДАГОГІКИ**

**Методичні вказівки для викладачів**

**ПОЛТАВА 2014**

УДК 159,9 + 37.013

Затверджено на засіданні ЦМК вищого державного навчального закладу України «Українська медична стоматологічна академія», протокол № 7 від 18.04.2013 р.

Автори: Т.О. Лещенко - завідувачка кафедри українознавства та гуманітарної підготовки ВДНЗУ «УМСА», кандидат філологічних наук, доцент;  
І.В. Самойленко - кандидат психологічних наук, доцент кафедри українознавства та гуманітарної підготовки;  
В.Г. Юфименко - викладач кафедри українознавства та гуманітарної підготовки.

Рецензент О.О. Пісоцька - кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов, латинської мови з медичною термінологією.

Методичні вказівки для викладачів з курсу «Основи психології. Основи педагогіки» покликані допомогти викладачам під час аудиторної роботи зі студентами для засвоєння відповідних навчальних тем та опануванні й удосконаленні практичних навичок.

МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ  
Вищий державний навчальний заклад України  
"Українська медична стоматологічна академія"

"Затверджено"  
на засіданні кафедри українознавства  
та гуманітарної підготовки  
Зав. кафедри доц. Т.О.Лещенко

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ

Навчальна дисципліна	Основи психології. Основи педагогіки
Модуль 1	Основи психології
Змістовий модуль 1	Основи психології
Тема заняття	Предмет, завдання і методи психологічної науки. Характеристика методів психологічних досліджень
Курс	1
Факультет	Медичний, стоматологічний

ПОЛТАВА 2014

## 1. Конкретні цілі:

- \* володіти головними поняттями теми: "психіка", "психологія", "система психічних явищ", "методи психологічних досліджень";
- \* знати напрями психології, різні концептуальні підходи до вивчення психічних явищ, завдання сучасної психології;
- \* уміти аналізувати і розрізняти предмет, об'єкт та завдання психології, розуміти її місце в діяльності лікаря.

## 2. Базовий рівень підготовки

Назви попередніх дисциплін	Отримані навички
Біологія	Аналізувати і розрізняти предмет, об'єкт та завдання психології, її місце в діяльності лікаря Розуміти поняття "психіка" і "свідомість"

## 3. Організація змісту навчального матеріалу

Актуальність теми: знання цієї теми допоможе студентам зрозуміти важливість психологічної підготовки в практичній діяльності майбутнього лікаря.

Навчальні цілі заняття:

- Засвоїти визначення психології як науки, основні етапи її розвитку.
- Аналізувати галузі психології та її зв'язки з іншими науками.
- Класифікувати методи науково-психологічних досліджень.
- Вирізняти функції психіки та форми її прояву.
- Пояснювати виникнення, історичний розвиток і структуру свідомості.

Цілі розвитку особистості:

усвідомлення студентами значущості психологічного впливу лікаря на хворого.

## ПРЕДМЕТ, МЕТА ЗАВДАННЯ КУРСУ, МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЇ

Психологія посідає одне з найважливіших місць у системі наук про людину, її життя і діяльність. Відокремилася вона з філософії на початку XVII ст. Слово "психологія", вперше оприлюднене наприкінці XVI ст. у працях відомого професора Р.Гокленіуса та його учня О.Гасмана, виникло шляхом поєднання двох грецьких слів "psyche" - душа, психіка і "logos" – вчення, наука, що означає "**наука про душу**". Однак у той час поняття "психологія" не набуло визнання. Воно поширилося в науці лише у XVIII ст. після виходу книг німецького філософа Крістіана Вольфа "Емпірична психологія" (1732) і "Раціональна психологія" (1740). Перше систематичне викладання психічних

явищ і психологічних фактів було здійснене давньогрецьким філософом Аристотелем у трактаті "Про душу", тому його вважають основоположником психологічної науки. Предмет психології – явища реально існуючого світу: психічні процеси, психічні стани, психічні властивості; розкриття законів виникнення, розвитку і перебігу психологічної діяльності; становлення психічних властивостей людини: з'ясування життєвого значення психіки. Отже, психологія – це наука про факти, закономірності й механізми психічного життя людей і тварин. Об'єктом її вивчення є психіка людини і тварин, що виступає засобом орієнтування організму в навколишньому світі й регулятором поведінки в динамічних умовах середовища. Психікою називають внутрішній світ людини, тобто її образи, думки, почуття, інтереси. Задовольняючи свої матеріальні та духовні потреби, людина здобуває знання, планує свої дії, визначає засоби і шляхи їх здійснення, переживає успіхи та невдачі. Таким чином, психічні явища – це своєрідні суб'єктивні переживання, суб'єктивні образи відображуваних у свідомості явищ реальної дійсності, це внутрішній світ людини в усій його повноті й різноманітності. Розрізняють три великі групи психічних явищ: психічні процеси, психічні стани, психічні властивості.

Психічні процеси – окремі форми чи види психічних явищ, що мають початок, розвиток і закінчення. Психічні процеси поділяються на пізнавальні (спрямовані на пізнання людиною навколишньої дійсності, сприйняття предметів в усій їх сукупності (відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, уява), емоційні (почуття), вольові процеси та дії.

Психічні стани – це особлива характеристика психічної діяльності людини на певний період часу, що проявляється в підвищеній або зниженій активності особистості. Вони характеризують статику, відносну постійність психічного явища і визначаються проявом почуттів (настрій, афект, стрес), уважності (розсіяність, зосередженість), волі (активність, апатія). Психічні стани поділяються на емоційні, пізнавальні, вольові. Психічний стан тісно пов'язаний із індивідуальними властивостями особистості, оскільки він характеризує психічну діяльність не загалом, а індивідуально. Психічні стани можуть як позитивно, так і негативно впливати на діяльність людини.

Психічні властивості – це найбільш суттєві та постійні психічні особливості людини. Поняття "психічні властивості" виражає стійкість психічного факту, його закріпленість і повторюваність у структурі особистості людини. До них належать потреби, інтереси, можливості, темперамент, характер, властивості розуму, мислення, стійкі особливості емоційної і вольової сфери особистості. Психологічна наука розв'язує три групи завдань: науково-дослідні, діагностичні, корекційні.

1. Науково-дослідні завдання передбачають вивчення об'єкта науки на різних рівнях: а) вивчення вікової динаміки окремих сторін психіки, психофізіологічних функцій, процесів, властивостей; б) виявлення взаємозв'язків окремих аспектів психіки впродовж усього життєвого шляху людини з урахуванням її діяльності.

2. Діагностичні завдання мають на меті: а) розпізнати й оцінити рівень розвитку психіки на кожному етапі розвитку особистості, ступінь зрілості індивідуальних і соціальних характеристик людини на різних етапах розвитку; б) оцінити відхилення в психічному розвитку відповідно до віку і досвіду; в) визначити потенційні можливості психічного розвитку; в) здобути наукові дані для вдосконалення діагностування і прогнозування розвитку окремого індивіда.

3. Корекційні завдання спрямовані на: а) виправлення дефектів у психічному розвитку шляхом психологічних консультацій, спеціально організованих тренувань; спеціально організованого навчального експерименту та психолого-педагогічного тренінгу; розробки рекомендацій щодо способу життя із урахуванням віку й індивідуальності людини; б) усунення тих причин, що призводять до таких дефектів

Методи дослідження. Важливою постає проблема методу дослідження та його значення для науки. Класифікація методів психологічного дослідження має таку структуру:

1. Організаційні методи (порівняльний, лонгітюдний, комплексний).

Порівняльний метод (метод поперечних зрізів) реалізується зіставленням результатів дослідження окремих індивідів або груп.

Лонгітюдний (longitudes – довгота) метод застосовують при вивченні результатів багаторазових обстежень тих самих осіб протягом тривалого часу.

Комплексний метод застосовують тоді, коли те саме психічне явище вивчають різними засобами або навіть у різних науках.

2. Емпіричні (спостереження, самоспостереження, експеримент, тест, бесіда, анкета, інтерв'ю, аналіз продуктів діяльності, соціометрія).

Спостереження – метод опосередкованого вивчення психічної діяльності людини в результаті реєстрації різних проявів психіки і фізіологічних змін у організмі.

Спостереження поряд із самоспостереженням є найдавнішим психологічним методом. Як науковий емпіричний метод воно широко застосовується з кінця

XIX століття в клінічній (не експериментальній) психології, психології розвитку й педагогічній психології, у соціальній психології, а з початку XX століття – у психології праці, тобто в тих галузях, де особливе значення має фіксація особливостей природної поведінки людини у звичних для неї умовах, де втручання експериментатора порушує процес взаємодії людини з середовищем. Розрізняють несистематичне й систематичне спостереження, суцільне і вибіркове. Мета спостереження визначається загальними завданнями й гіпотезами дослідження. Спостереження може виступати як самостійна процедура й розглядатися як метод, включений у процес експериментування. Різновидом цього методу є інтроспекція (самоспостереження) як особливий вид пізнання людиною своєї свідомості, що полягає в "безпосередньому" сприйманні її проявів (окремих думок, почуттів, переживань). Самоспостереження використовують як допоміжний метод.

Провідну роль у психологічних дослідженнях відіграє експеримент. Експеримент – метод збирання фактів у спеціально створених умовах, які забезпечують активний прояв необхідних психічних явищ. Експеримент буває констатуючим (вивчаються наявні психічні факти без зовнішнього втручання) і формуючим (психічні якості особистості досліджують у процесі навчання і виховання). Формуючий експеримент часто використовується з метою зіставлення впливу різних навчальних програм на психічний розвиток досліджуваних. Формуючий експеримент – це масовий експеримент, або статистично значущий; тривалий, пролонгований експеримент; експеримент не заради експерименту, а з метою реалізації тієї або іншої загальнотеоретичної концепції в певній галузі психології (віковій, дитячій, педагогічній тощо); експеримент, що потребує комплексних, спільних зусиль психологів-теоретиків, психологів-практиків, психологів-дослідників, дидактиків, методистів та ін. Тому цей експеримент відбувається в особливих умовах. Отже, формуючий експеримент є істотною перебудовою психолого-педагогічної практики (як спільної діяльності дослідника й випробовуваного) і передусім її змісту та методів, що приводить до істотних видозмін ходу психічного розвитку й характерних особливостей досліджуваних. Формуючі й навчальні експерименти входять до особливої категорії методів психологічного дослідження і впливу. Вони дають змогу спрямовано формувати особливості таких психічних процесів як сприймання, увага, пам'ять, мислення. За місцем проведення й особливостями оснащення експеримент буває лабораторний і природний.

Лабораторний експеримент – особливий тип експериментального методу – припускає проведення досліджень у психологічній лабораторії, яку оснащено спеціальними приладами й пристосуваннями. Він вирізняється також найбільшою штучністю експериментальних умов, застосовується зазвичай у вивченні елементарних психічних функцій (сенсорної й моторної реакції, реакції вибору, відмінностей сенсорних порогів тощо) і набагато рідше у вивченні складніших психічних явищ (процесів мислення, мовних функцій і т. ін.). Лабораторний експеримент найбільшою мірою відповідає предмету психологічного дослідження.

Природний (польовий) експеримент найбільш наближений до неекспериментальних дослідницьких методів (запропонований О.Ф.Лазурським). Умови, які використовуються під час його проведення, організовує не експериментатор, а саме життя (у вищому навчальному закладі, наприклад, вони є складовою навчально-виховного процесу). Переваги природного (польового) експерименту – відносна замаскованість мети дослідження, неформальна обстановка його проведення і т. п.) До недоліків цього методу належать складність підбору природних умов і, зокрема, всі недоліки тих неекспериментальних і діагностичних методик, які застосовуються в складі природного експерименту й слугують для відбору експериментальних даних. На початку ХХ століття в психологічних дослідженнях почали використовувати тести. Тест (від англ. test – проба, випробування) – стандартизоване завдання, результат виконання якого допомагає визначити психологічні характеристики досліджуваного. Метою тестового дослідження є випробування, діагностика певних психологічних особливостей людини, а його результатом – кількісний показник, що співвідноситься з раніше встановленими відповідними нормами й стандартами. Тест – метод психологічного дослідження, в якому використовуються стандартизовані питання і завдання, що мають певну діагностичну цінність, а результати їх виконання вимірюються за певною шкалою значень.

### **Розрізняють такі види тестів:**

Тести здібностей – група діагностичних методик, які виявляють рівень розвитку загальних і спеціальних здібностей, що визначають успішність навчання, професійної діяльності й творчості.

Тести інтелекту – сукупність методик, призначених для вимірювання рівня інтелектуального розвитку індивіда й виявлення структури його інтелекту.

Тести особистості – тип психодіагностичних методик, який поєднує проєктивні тести, особистісні опитувальники й інші методики, призначені для діагностики емоційних, мотиваційних та особистісних властивостей індивіда.

Тести проєктивні – сукупність методик, призначених для дослідження особистості, особливістю яких є використання невизначених, неоднозначних стимулів, які досліджуваний повинен інтерпретувати, конструювати, доповнювати і розвивати.

Інтерпретуючи результати тестових досліджень, треба пам'ятати, що не разові випробування, які фіксують лише те, що є в певний момент. На їх основі не варто робити ніяких прогнозів, передбачати можливість чи успішність подальшого психічного розвитку. Основним недоліком тестів є залежність одержаних результатів від рівня освіти того, хто є об'єктом дослідження, та неможливість проаналізувати його діяльність при виконанні завдань.



Бесіда – метод збирання необхідної інформації за спеціально розробленою програмою у процесі вербальної комунікації. Бесіда є специфічним для психології методом дослідження людської поведінки, тому що в інших природничих науках комунікація між суб'єктом й об'єктом дослідження неможлива. Діалог між двома людьми, у ході якого одна людина виявляє психологічні особливості іншої, називається методом бесіди.

Інтерв'ю (від англ. interview – зустріч, побачення) – метод отримання соціально-психологічної інформації шляхом усного опитування. Вільні інтерв'ю – не регламентовані темою та формою бесіди; стандартизовані – близькі за формою до анкети із закритими запитаннями; діагностичні – метод отримання інформації про властивості особистості, який використовується на ранніх етапах психотерапії; клінічні – метод терапевтичної бесіди у випадку надання психологічної допомоги. Зміст бесід можна протоколювати повністю або вибірково, залежно від конкретних цілей дослідження. Під час складання повних протоколів бесід зручно користуватися магнітофоном.

Анкетування (лат. inquerere – розслідувати, шукати) – метод збирання фактів на основі письмового самозвіту досліджуваних за спеціально розробленою програмою. Анкетування зазвичай проводиться із використанням даних спостереження, які (поряд із даними, отриманими за допомогою інших дослідницьких методів) використовуються під час складання анкет. Анкета – засіб для одержання первинної соціологічної і соціально-психологічної інформації, основою якого є вербальна комунікація.

Відомо три основні типи анкет:

- анкети, складені з прямих запитань і спрямовані на виявлення усвідомлюваних якостей тих, кого випробовують. Наприклад, у анкеті, спрямованій на виявлення емоційного ставлення школярів до свого віку, використовують таке запитання: "Чи хочете Ви стати дорослим відразу або хочете залишитися дитиною і чому?" – анкети селективного типу, в яких тим, кого досліджують, на кожне запитання анкети пропонується кілька готових відповідей. Їхнє завдання – вибрати найкращу відповідь. Наприклад, для визначення ставлення учня до різних навчальних предметів можна взяти таке запитання: "Який з навчальних предметів найцікавіший?" За ймовірні відповіді можна запропонувати перелік навчальних предметів: "алгебра", "хімія", "географія", "фізика" тощо;

- анкети-шкали. Під час відповіді на запитання анкет-шкал досліджуваний повинен не просто вибрати найбільш влучну з готових відповідей, а оцінити в балах правильність запропонованих відповідей. Наприклад, замість відповідей "так" або "ні" їм можна запропонувати п'ятибальну шкалу відповідей:

5 - дійсно так; 4 - швидше так, ніж ні; 3 - не впевнений, не знаю; 2 - швидше ні, ніж так; 1 - дійсно ні.

Між цими трьома типами анкет немає принципових відмінностей. Усі вони є лише різними модифікаціями методу анкетування. Однак, якщо використання

анкет, що містять прямі (а тим паче непрямі) запитання, вимагає попереднього якісного аналізу відповідей, що значно ускладнює використання кількісних способів опрацювання й аналізу одержуваних даних, то анкети-шкали є найбільш формалізованим типом анкет. Вони допомагають проводити більш точний кількісний аналіз даних анкетування. Безперечною перевагою методу анкетування є швидке одержання масового матеріалу, що дозволяє простежити низку загальних змін. Недоліком методу анкетування є те, що він дозволяє розкривати, як правило, тільки поверхневі чинники: матеріали, отримані за допомогою анкет і запитальників (складених із прямих запитань до досліджуваного), не можуть дати дослідникові інформацію про закономірності й причинні залежності, що цікавлять психолога. Анкетування – це спосіб першого орієнтування, спосіб попередньої розвідки. Щоб компенсувати зазначені його недоліки, цей метод варто поєднувати з використанням більш змістовних дослідницьких методів, а також проводити повторні анкетування, маскувати від досліджуваних справжні цілі опитувань тощо.

Аналіз продуктів діяльності – метод збирання фактів під час вивчення матеріалізованих результатів психічної діяльності людини – архівних матеріалів, щоденників, креслень, малюнків, виготовлених предметів. Під час використання методу вивчення продуктів діяльності об'єктами дослідження можуть бути найрізноманітніші продукти творчості досліджуваних (вірші, малюнки, різні вироби, щоденникові записи, шкільні твори, предмети як результат певного виду трудової діяльності тощо). Отже, можна аналізувати не тільки змістові, а й формальні характеристики об'єкта вивчення. Наприклад, найпоширенішим методом вивчення продуктів діяльності учнів у школі є вивчення шкільних творів. Цей метод дає багатий психологічний матеріал щодо індивідуальних і вікових особливостей учнів. Адже, змінюючи лише теми творів, учитель за досить короткий час може зібрати детальну якісну інформацію про будь-які особливості учнів. Аналіз продуктів діяльності – метод, дуже поширений в історичній психології, а також у психології творчості. Для психології творчості він є одним із основних, оскільки особливість творчого продукту саме й полягає в його унікальності. Аналіз продуктів діяльності надає важливий матеріал для клінічних психологів: за певних захворювань (шизофренії, маніакально-депресивному психозі й т. п.) різко змінюється характер продуктивності, що проявляється в особливостях текстів, малюнків, виробів хворих.

У психології особистості, психології творчості та історичної психології поширений також біографічний метод, завдяки якому вивчаються особливості життєвого шляху однієї особистості або групи людей.

Соціометрія (лат. *societas* - суспільство; гр. *merton* - міра) – метод кількісного визначення взаємозв'язків, які утворюються між членами групи в процесі міжособистісного спілкування і взаємодії.

**3. Кількісний і якісний методи обробки даних.** Кількісні методи – це визначення середніх величин якостей, що досліджуються; визначення коефіцієнтів кореляції, фактичний аналіз; побудова графіків, таблиць, матриць тощо. Якісний метод передбачає аналіз і синтез зібраних даних, їх порівняння й узагальнення.

**4. Інтерпретаційні (генетичний і структурний).** Генетичний метод дає змогу інтерпретувати весь оброблений матеріал дослідження у характеристиках розвитку з виділенням етапів, стадій, критичних моментів. Структурний метод є засобом встановлення структурних зв'язків між якостями особистості, що є предметом аналізу. Реалізація будь-якого психологічного методу відбувається в умовах конкретного дослідження, яке передбачає чотири етапи: підготовчий (знайомство з проблемою дослідження, збір необхідного матеріалу, вивчення стану її розробки в літературних джерелах); експериментальний (передбачає реалізацію обраної методики дослідження); кількісної обробки даних дослідження (здійснюється за допомогою математико-статистичних методів: ранжування даних, визначення середніх значень, застосування кореляційного, дисперсного чи фактичного аналізу і дає змогу встановити достовірність встановлених висновків) та інтерпретації одержаних результатів (здійснюється на основі конкретних психологічних теорій).

#### **4. План та організаційна структура семінарського заняття.**

№	Етапи заняття	Розподіл часу	Види контролю	Засоби навчання
1	<b>Підготовчий етап.</b> Організаційні заходи, постановка цілей та мотивація вивчення дисципліни. Ознайомлення з підручниками та посібниками з дисципліни	4%	<i>Самостійна тестова робота</i>	
2	<b>Основний етап.</b> Аналіз та узагальнення теоретичного матеріалу за планом	80-90%		
3	<b>Підсумковий етап.</b> Підбиття підсумків Домашнє завдання	5-10%		

## Тестові завдання для перевірки знань

1. Перша експериментальна психологічна лабораторія була заснована в Німеччині у 1879 році:

- а) Фрейдом;
- б) Павловим;
- в) Джеймсом;
- г) Вундтом;
- д) Адлером.

2. Яка з класичних моделей (подані нижче) психології вивчає:

- а) структуру розумового досвіду;
- б) діяльність людини, її розумову активність;
- в) організацію сприйняття;
- г) підсвідомість і психічні розлади;
- д) поведінку живих істот.

1. \_\_\_\_\_ біхевіоризм  
\_\_\_\_\_ структуралізм  
\_\_\_\_\_ психоаналіз  
\_\_\_\_\_ функціоналізм  
\_\_\_\_\_ гештальтизм.

3. Засновником біхевіоризму вважають:

- а) З.Фрейда;
- б) І.Павлова;
- в) Д.Уотсона;
- г) В.Вундта;
- д) А.Маслоу.

4. Функціоналізм прагнув визначити:

- а) функції психічних процесів;
- б) функції елементарних процесів свідомого досвіду;
- в) систематизацію психологічних знань;
- г) з'ясування структури зв'язків елементів та законів його формування;
- д) активність суб'єкта діяльності.

5. Одним із засновників гуманістичної психології був:

- а) З.Фрейд;
- б) В.Келер;
- в) Д.Юм;
- г) К.Роджерс;
- д) Дж. Уотсон.

6.Метод експерименту належить до:

- а) організаційних;
- б) інтерпретаційних;
- в) емпіричних;
- г) методів обробки даних;
- д) методів опитування.

7.Валідність - це:

- а) властивість психологічного дослідження, яка дозволяє отримати ті самі результати за умови повторного або багаторазового використання методу;
- б) властивість психологічного дослідження, яка відбиває його відповідність предмету дослідження;
- в) метод психологічного дослідження, розрахований на безпосереднє одержання інформації за допомогою органів чуття;
- г) психологічна методика, призначена для порівняльної кількісної оцінки психологічних властивостей людини;
- д) створення штучної ситуації, в якій досліджувана властивість виявляється й оцінюється найкраще.

8.Сучасна психологія базує свої дослідження на:

- а) інтуїції;
- б) спробах і помилках;
- в) спостереженні та експерименті;
- г) метафізиці;
- д) гіпнозі.

9.Хто є автором слів "Людина – ніщо інше, як суха мертва палиця, середини якої може процвісти квіт, що ніколи не в'яне":

- а) П.Юркевич;
- б) С.Яворський;
- в) Г.Сковорода;
- г) І.Гаятовський;
- д) К.Сакович.

Тема наступного заняття: «Особистість та діяльність».

## ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Дубравська Д. М. Основи психології: навчальний посібник. - Львів: Світ, 2001.-296 с.
2. Загальна психологія: підручник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. - К.: Либідь, 2005. - 464 с.
3. Лозниця В. С. Психологія і педагогіка: основні положення. Навчальний посібник. - К.: ЕксОб, 1999. - 303 с.
4. Максименко С. Д. Загальна психологія: навчальний посібник. - К.: Центр навч. літератури", 2004. - 272 с.
5. Основи психології: підручник / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. - К.: Либідь, 2002. - 632 с.
6. Психологія: Підручник / За ред. Ю. Л. Трофімова. - К.: Либідь, 2001.-390 с.
7. Русинка І. І. Психологія: навчальний посібник. - К.: Знання, 2007. -367 с.
8. Семенова А. В., Гурін Р. С., Осипова Т. Ю. Основи психології і педагогіки: навчальний посібник. - К.: Знання, 2006. -319 с.
9. Степанов О. М., Фіцула М. М. Основи психології і педагогіки: навчальний посібник. - К.: Академвидав, 2005. - 520 с.
10. Цигульська Т. Ф. Загальна та прикладна психологія: Навчальний посібник. – К.: Наукова думка, 2000. - 192 с.
11. Цимбалюк І. М. Психологія. - К.: Професіонал, 2004. -215 с.
12. Цимбалюк І. М., Яницька О. Ю. Загальна психологія. Модульно-рейтинговий курс для студентів вищих навчальних закладів. - К.: Професіонал, 2004. - 304 с.

МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ  
Вищий державний навчальний заклад України  
"Українська медична стоматологічна академія"

"Затверджено"  
на засіданні кафедри українознавства  
та гуманітарної підготовки  
Зав. кафедри доц. Т.О.Лещенко

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ

Навчальна дисципліна	Основи психології. Основи педагогіки
Модуль 1	Основи психології
Змістовий модуль 1	Основи психології
Тема заняття	Особистість та діяльність
Курс	1
Факультет	Медичний, стоматологічний

ПОЛТАВА-2014

## 1. Конкретні цілі

\* *Знати* головні поняття теми: індивід, індивідуальність, особистість, механізми психологічного захисту, теорії особистості, взаємовплив особистості і середовища. Розуміти структуру особистості, сили, що рухають розвиток особистості. Знати поняття діяльності і спілкування, усвідомити суспільну природу діяльності.

\* *Вчити* здійснювати аналіз закономірностей особистісного росту протягом життя. Оволодіти методами дослідження особистості, навичками вивчення індивідуально-типологічних властивостей людини, розрізняти та інтерпретувати поведінку людини, стереотипізацію і шляхи змінювання цих стереотипів.

## 2. Базовий рівень підготовки

Назви попередніх дисциплін	Отримані навички
Біологія	Здійснювати аналіз закономірностей особистісного росту протягом життя. Проводити вивчення індивідуально-типологічних властивостей людини

## 3. Організація змісту навчального матеріалу

**Актуальність теми:** знання закономірностей розвитку особистості дозволяють майбутньому лікареві розуміти людину як біосоціальну істоту та осмислити значення суб'єктивного компонента в процесі майбутньої професійної діяльності.

### Навчальні цілі заняття:

- Аналізувати психологічну структуру особистості.
- Розкрити роль і місце діяльності та спілкування у формуванні особистості.
- Здійснювати аналіз закономірностей особистісного росту протягом життя, оволодіти навичками вивчення індивідуально-типологічних властивостей людини.

### Цілі розвитку особистості:

Довести майбутнім лікарям, що успішність професійної діяльності залежить від розуміння основних закономірностей формування особистісних якостей та ролі діяльності та спілкування в роботі з пацієнтами.



## ОСОБИСТІТЬ І ДІЯЛЬНІСТЬ

**Особистість** – це поняття, вироблене для відображення біосоціальної природи людини, розгляду її як індивіда, як суб'єкта соціокультурного життя, що розкривається в контекстах соціальних відносин, спілкування і предметної діяльності.

### Історія розвитку поглядів на особистість

У ранньохристиянський період великі каппадокійці (насамперед Григорій Ниський і Григорій Богослов) ототожили поняття «іпостась» і «обличчя» (до них поняття «особа» в богослов'ї та філософії було описовим, ним могли називати маску актора або юридичну роль, яку виконував чоловік). Наслідком цього ототожнення стало виникнення нового поняття «особистість», невідомого раніше в античному світі.

У середньовічній філософії особистість розуміли як сутність Бога.

У новоєвропейській філософії особистість розуміли як громадянина.

У філософії романтизму особистість розуміли як героя.

### Атрибути особистості

- Воля.
- Розум.
- Почуття.

У сучасній психології нараховують десятки теорій особистості. Допарадигмальний характер психології не дає достатніх підстав визначити, яка з них є правдивою.

Отже, особистістю можна назвати людину, яка досягла такого рівня соціального розвитку і самосвідомості, який дозволяє їй знаходити й обирати серед цінностей культури особистісні смисли, самостійно виконувати відповідну перетворювальну діяльність, свідомо і відповідально здійснювати саморегуляцію діяльності й поведінки.

Особистість характеризують такі ознаки:

- *розум* (визначає рівень інтелектуального розвитку);
  - *відповідальність* (рівень розвитку почуття відповідальності, вміння керувати своєю поведінкою, аналізувати свої вчинки і відповідати за них);
  - *свобода* (здатність до автономної діяльності, прийняття самостійних рішень);
  - *особиста гідність* (визначається рівнем вихованості, самооцінки);
  - *індивідуальність* (несхожість на інших).
- 
- Особистість визначають:
  - *неповторні фізичні якості,*
  - *психічні процеси,*
  - *темперамент,*
  - *характер,*

- здібності,
- мотивація,
- потреби,
- інтереси.

Формування особистості – процес соціального розвитку людини, становлення її як суб'єкта діяльності, члена суспільства, громадянина. Виявляється і формується вона в процесі свідомої діяльності й спілкування. Поєднує в собі риси загальнолюдського, суспільно значущого й індивідуального, неповторного.

Відбувається цей процес завдяки засвоєнню гуманітарних дисциплін, виховному впливу сім'ї, школи, суспільства, взаємодії з мистецькими явищами, здатності людини пристосовуватися до зовнішнього оточення, участі в громадському житті, свідомій її підготовці до самостійного дорослого життя. Цілеспрямоване формування особистості здійснюється в соціальній системі шляхом виховання.

Особистість – результат процесу виховання і самовиховання. Особистістю не народжуються, а стають.

Особистість – це індивід, який усвідомлює свою індивідуальність. Поняття і структура діяльності.

У людини активність відбувається в трьох формах: а) у формі діяльності; б) у формі поведінки, не тотожній поведінці тварин і в) у формі споглядання (С. Л. Рубінштейн). Активність людини з самих ранніх років регулюється вимогами суспільства. Ця форма активності, цей тип поведінки називається діяльністю.

Діяльність – це специфічний вид активності людини, спрямований на пізнання і творче перетворення навколишнього світу, включаючи самого себе й умови свого існування.

Відмінність діяльності людини від активності тварини.

1. Діяльність людини має продуктивний, а не тільки споживчий характер.

У людини використання предмета як знаряддя для досягнення бажаного результату у фазі його створення може бути віддалено в часі від використання цього знаряддя, на відміну від тварин.

2. Діяльність людини пов'язана з предметами матеріальної і духовної культури.

3. Діяльність людини перетворює її саму, її здібності, потреби, умови життя.

4. Людська діяльність - продукт історії, а активність тварин - результат їх біологічної еволюції.

5. Предметна діяльність людей формується і розвивається в навчанні та вихованні. Активність тварини зумовлена генотипічно.

## Психологічні риси діяльності

1.Зміст діяльності не визначається цілком потребою, яка її породила. Потреба – це поштовх, а форми і зміст діяльності визначаються громадськими умовами. Зміст діяльності людини визначається не потребою, а метою. Мета управляє діяльністю!!!

2.Психіка має відбивати власні об'єктивні властивості речей і визначати ними способи досягнення поставленої мети.

3.Діяльність має стимулювати і підтримувати активність, яка відразу ж не задовольняє потребу. Отже, діяльність неможлива без пізнавальних і вольових процесів.

Щоб стверджувати про діяльність людини, необхідно виявити в людини наявність усвідомленої мети. Усвідомлення мети – необхідна ознака діяльності. Коли ця ознака відсутня, має місце імпульсивна поведінка, яка управляється безпосередньо потребами й емоціями. Часто має егоїстичний характер (при афекті, гніві, пристрасті), імпульсивність поведінки не означає несвідомості. Тут визнається тільки особистий мотив, а не його громадський зміст, утілений у меті. Несвідома поведінка – це імпульсивні реакції, засновані на рефlekсах, інстинктах, частіше інстинкті самозбереження.

Від поняття "діяльність" необхідно відрізнити поняття "вчинок". Це дія, виконуючи яку, людина усвідомлює її значення для інших людей, тобто її соціальний сенс.

Вчинок людини охоплює три компоненти: 1) власне дія, 2) думки, 3) почуття, при виконанні певної дії.

Основні характеристики діяльності: мотив, мета, предмет, структура і засоби.

Метою діяльності виступає її продукт. Це можуть бути матеріальний предмет, знання, вміння, навички, думка, ідея, теорія, витвір мистецтва.

Іноді мотив і мета діяльності можуть збігатися. Одна і та ж мета може породжуватися різними мотивами, а одні й ті ж мотиви можуть формувати в різних людей різні цілі діяльності.

*Предметом діяльності називається те, з чим вона безпосередньо має справу. Для трудової діяльності – це матеріальний продукт, для пізнавальної – інформація, для навчальної – знання і т. д.*

Основними складовими структури діяльності є дії й операції. Діями називають частину діяльності, цілком самостійну, усвідомлену людиною. Операцією називають спосіб здійснення дії, характер якої залежить від умов виконання дії,

наявних умінь і навичок, наявності засобів здійснення дії. Приклад: запис інформації – дія одна, а операція в кожній людині своя.

Операції, яким людина віддає перевагу, характеризують її індивідуальний стиль діяльності.

Структуру діяльності можна представити у вигляді сходів, спускаючись якими, людина цю діяльність і здійснює: мета – приватні завдання – дії – рухи – елементи.

І остання характеристика діяльності – засоби. Це ті інструменти, якими людина користується, виконуючи ті чи інші дії й операції. Розвиток засобів діяльності веде до підвищення її продуктивності.

У ході розвитку діяльності може змінюватися мотивація. Так само може дія виділитися з діяльності й перетворитися на самостійну діяльність.

Компоненти діяльності: внутрішні й зовнішні. Внутрішні – анатомофізіологічні і психологічні процеси і стани. Зовнішні – рухи. Їх співвідношення непостійне. У міру розвитку і перетворення діяльності здійснюється систематичний перехід зовнішніх компонентів у внутрішні. Він супроводжується їх інтеріоризацією й автоматизацією. При виникненні утруднень у діяльності, коли порушуються які-небудь компоненти, відбувається зворотний перехід – екстеріоризація: автоматизовані компоненти діяльності розгортаються, проявляються зовні, внутрішнє знову стає свідомо контрольованим.

#### 4. План та організаційна структура семінарського заняття.

№	Етапи заняття	Розподіл 1 часу	Види контролю	Засоби навчання
1	<b>Підготовчий етап</b> Організаційні заходи Постановка цілей та мотивація вивчення теми, ознайомлення з науковими джерелами з теми	4%	<i>Самостійна тестова робота</i>	
2	<b>Основний етап</b> Аналіз та узагальнення теоретичного матеріалу за планом	80-90%		
3	<b>Підсумковий етап</b> Підбиття підсумків Домашнє завдання•	5-10%		

#### Тестові завдання для перевірки знань

1 Хто з теоретиків психології стверджував, що кожна особистість має можливість розвиватися, самоактивізуватися, здійснювати вибір:

- а) З.Фрейд;
- в) К.Юнг;
- б) К.Роджерс;
- г) Е.Кречмер.
- д) І.Павлов.

2. Спрямованість здебільшого визначається:

- а) усвідомлюваними мотивами;
- б) неусвідомлюваними мотивами;
- в) рухами;
- г) волею;
- д) характером.

3. Установки бувають:

- а) позитивні й негативні;
- б) умовні й реальні;
- в) адекватні й неадекватні;
- г) психічні;
- д) історичні.

4. Позиція - це:

- а) офіційне положення індивіда в системі відносин у суспільстві, що регламентує стиль поведінки;
- б) положення суб'єкта в системі міжособистісних відносин, що визначає його права, обов'язки, привілеї;
- в) сукупність правил і вимог, які регулюють поведінку членів даної групи, характер їх взаємовідносин, взаємодії та спілкування;
- г) готовність, схильність суб'єкта щодо певного об'єкта;
- д) динамічна сторона статусу особистості.

5. Сензитивний тип акцентуваної особистості характеризується:

- а) енергійністю, прагненням до лідерства, схильністю до ризику, авантюризм, несерйозним ставленням до покладених на неї обов'язків;
- б) сором'язливістю, лякливою, невпевненістю, високою самокритичністю, некоммунікбельністю, емоційною нестійкістю;
- в) дратівливістю, легкою втомлюваністю, високою недовірливістю, поганим самопочуттям, схильністю до афективних реакцій;
- г) високим егоцентризмом, бажанням виділитися серед інших, викликати захоплення чи співчуття; видаванням бажаного за дійсне;
- д) високою товариськістю, балакучістю, неорганізованістю, нестійкістю своєї позиції.

**Тема наступного заняття: «Психодіагностика індивідуальних відмінностей уваги, відчуття та сприймання».**

**ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ**

1. Дубравська Д. М. Основи психології: навчальний посібник. - Львів: Світ, 2001.-296 с.
2. Загальна психологія: підручник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. - К.: Либідь, 2005. - 464 с.
3. Лозниця В. С. Психологія і педагогіка: основні положення. Навчальний посібник. - К.: ЕксОб, 1999. - 303 с.
4. Максименко С. Д. Загальна психологія: навчальний посібник. - К.: Центр навч. літератури, 2004. - 272 с.
5. Основи психології: підручник / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. - К.: Либідь, 2002. - 632 с.
6. Психологія: підручник / За ред. Ю. Л. Трофімова. - К.: Либідь, 2001.-390 с.
7. Русинка І.І. Психологія: навчальний посібник. - К.: Знання, 2007.-367 с.
8. Семенова А. В., Гурін Р. С. Осипова Т. Ю. Основи психології і педагогіки: навчальний посібник. - К.: Знання, 2006. -319 с.
9. Степанов О. М., Фіцула М. М. Основи психології і педагогіки: навчальний посібник. - К.: Академвидав, 2005. - 520 с.
10. Цигульська Т. Ф. Загальна та прикладна психологія: навчальний посібник. – К.: Наукова думка, 2000. - 192 с.
11. Цимбалюк І. М. Психологія. - К.: Професіонал, 2004. - 215 с.
12. Цимбалюк І. М., Яницька О. Ю. Загальна психологія. Модульно-рейтинговий курс для студентів вищих навчальних закладів. - К.: Професіонал, 2004. - 304 с.

МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ  
Вищий державний навчальний заклад України  
"Українська медична стоматологічна академія"

"Затверджено"  
на засіданні кафедри українознавства  
та гуманітарної підготовки  
Зав. кафедри            доц. Т.О.Лещенко

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ

Навчальна дисципліна	Основи психології. Основи педагогіки
Модуль 1	Основи психології
Змістовий модуль 1	Основи психології
Тема заняття	Психодіагностика індивідуальних відмінностей уваги, відчуття та сприймання
Курс	1
Факультет	Медичний, стоматологічний

ПОЛТАВА-2014

## 1. Конкретні цілі

\* *Знати* поняття «увага», «відчуття», «сприймання», розуміти рефлекторну природу цих процесів та механізм їх розвитку. Знати види уваги, класифікацію відчуттів, види та якості відчуттів, особливості сприймання та його класифікацію.

\* *Уміти* діагностувати відхилення в процесах уваги, відчуття і сприймання, аналізувати відхилення, розрізняти взаємовпливи та взаємодію цих процесів один на одного.

## 2. Базовий рівень підготовки

Назви попередніх дисциплін	Отримані навички
Фізіологія	Діагностувати відхилення в процесах уваги, відчуття і сприймання

## 3. Організація змісту навчального матеріалу

Актуальність теми: знання закономірностей функціонування таких процесів як увага, відчуття і сприймання дозволяє корегувати лікування пацієнтів з урахуванням станів їхніх психічних процесів.

Навчальні цілі заняття:

- Розкрити роль і місце психічних процесів у діяльності лікаря.
- Засвоїти визначення та анатомо-фізіологічні механізми уваги, відчуття і сприймання.
- Ідентифікувати поняття відчуття і сприймання.

Цілі розвитку особистості:

знання цієї теми дозволяють студентам проаналізувати особливості функціонування цих процесів у кожному з них та знайти шляхи для покращення своїх можливостей.

### **УВАГА. ВІДЧУТТЯ. СПРИЙМАННЯ**

**Відчуття** – пізнавальний психічний процес відображення в мозку людини окремих властивостей предметів і явищ при їх безпосередній дії на органи чуття людини.

**Відчуття** – це найпростіший психічний процес, первинна форма орієнтування живого організму в навколишньому середовищі. З відчуттів починається



пізнавальна діяльність людини. За допомогою різних аналізаторів вона відбирає, нагромаджує інформацію про об'єктивну реальність, про власні суб'єктивні стани й на підставі одержуваних вражень виробляє адекватні умовам способи реагування на зовнішні та внутрішні впливи. Органи чуття – це єдині канали, по яких зовнішній світ проникає у свідомість людини. Відображуючи об'єктивні характеристики предметів і явищ, відчуття існують у свідомості як суб'єктивні образи об'єктивного світу. Ця особливість відчуттів зумовлена, з одного боку, природою самих відчуттів як продукту відображувальної діяльності мозку, а з іншого – психічним складом особистості, що відчуває.

Вчення про вищу нервову діяльність розкриває науково-природничі підвалини відчуттів.

І. Сеченов та І. Павлов своїми дослідженнями показали, що відчуття – це своєрідні рефлекторні дії, фізіологічним підґрунтям яких є нервові процеси, що виникають у результаті впливу подразників на органи чуття, або аналізатори. Аналізатори – це органи тваринного, в тому числі й людського, організму, які аналізують навколишню дійсність і виокремлюють у ній ті чи інші різновиди енергії: зоровий аналізатор виокремлює світлову енергію, або коливання електромагнітних хвиль, слуховий – звуки, тобто коливання повітря, смаковий, нюховий – хімічні властивості речовин, шкірні – теплові, механічні властивості предметів та явищ, що спричиняють ті чи інші відчуття. Статичні, або гравітаційні, відчуття відбивають положення нашого тіла в просторі – лежання, стояння, сидіння, рівновагу, падання. Рецептори цих відчуттів містяться у вестибулярному апараті внутрішнього вуха (присінок, півколові канали). При зміні тіла відносно площини землі (при їзді, на воді, в літаку) та при захворюванні вестибулярного апарату виникає запаморочення, втрачаються рівновага, орієнтація в просторі. Порушення діяльності вестибулярного апарату протипоказане для спеціальностей пілота, космонавта, для роботи на судні. Кінестетичні відчуття відбивають рухи та стани окремих частин тіла – рук, ніг, голови, корпусу. Рецепторами цих відчуттів є спеціальні органи, розміщені в м'язах і сухожиллях. Кожне відчуття взаємопов'язане, так само як і інші складові людини. Кожне відчуття виникає й розвивається за певними закономірностями. Проте всі відчуття мають багато спільного – якість, інтенсивність і тривалість. Характерні особливості відчуттів – адаптація, синестезія, сенсibiliзація, вправність та взаємодія.

**Сприймання** – це психічний процес відображення в мозку людини предметів та явищ у цілому, у сукупності всіх їхніх якостей та властивостей при безпосередній дії на органи чуття.

Безпосередньо контактуючи з навколишнім світом, людина одержує інформацію не лише про певні властивості та якості, що притаманні тим або іншим об'єктам чи явищам, відчуваючи їх, а й відомості про самі об'єкти як цілісні утвори. Таке цілісне їх відображення в мозку людини характеризує другу ланку єдиного процесу чуттєвого пізнання – сприймання. У сприйманні

предмета як своєрідного синтезу його властивостей відбувається реакція на комплексний подразник, рефлекс на відношення між його якостями. У результаті сприймання виникають суб'єктивні образи сприйманих об'єктів – уявлення. Процес сприймання відбувається у взаємозв'язку з іншими психічними процесами особистості: мисленням (ми усвідомлюємо об'єкт сприймання), мовою (називаємо його словом), почуттями (виявляємо своє ставлення до нього), волею (свідомим зусиллям організуємо перцептивну діяльність). Важливу роль у сприйманні відіграють емоційний стан особистості, її прагнення, переживання змісту сприйнятого.

**Увага** – спрямованість психічної діяльності людини та її зосередженість у певний момент на об'єкти або явища, які мають для людини певне значення при одночасному абстрагуванні від інших, унаслідок чого вони відображаються повніше, чіткіше, глибше, ніж інші.

Розрізняють три основні види уваги.

#### **\* Мимовільна увага**

**Мимовільна увага** – не пов'язана з цілеспрямованою діяльністю і вольовим зусиллям. Про мимовільну увагу говорять у тих випадках, коли увага людини залучається самим подразником.

Мимовільна увага - увага неуважної людини.

Фактори, що викликають мимовільну увагу:

- \* інтенсивність (сила) подразника;
- \* новизна подразника;
- \* контраст подразників;
- \* відповідність внутрішньому станові організму (потребам);
- \* безпосередній інтерес: те, що цікаве, емоційно насичене, захоплююче, викликає тривале інтенсивне зосередження;
- \* загальна спрямованість особистості.

\* **Довільна увага** має цілеспрямований характер і вимагає вольового зусилля.

Цей вид уваги є тільки в людини. Основний факт, що вказує на наявність у людини особливого типу уваги, невластивого тварині, полягає в тому, що людина довільно може зосереджувати свою увагу то на одному, то на іншому об'єкті, навіть у тих випадках, коли в навколишній обстановці нічого не змінюється. Дитина раннього віку розглядає звичну обстановку, і її погляд блукає по навколишніх предметах, не зупиняючись на жодному з них і не виділяючи того чи іншого предмета з інших. Мати скаже дитині: "Це – горнятко!" і вкаже на нього пальцем. Слово і вказівний жест матері відразу ж виділяють цей предмет із інших, і дитина фіксує поглядом горнятко й тягнеться до нього рукою. Увага дитини продовжує мати мимовільний, зовнішньо детермінований характер, із тією тільки відмінністю, що до природних факторів зовнішнього середовища приєднуються фактори суспільної організації її поведінки, керування увагою дитини за допомогою вказівного жесту й слова. Якщо в цілеспрямованій діяльності для особистості стають цікавими й

значимими зміст і сам процес, а не тільки результат, як при довільному зосередженні, є підстава говорити про післядовільну увагу. Діяльність так захоплює в цьому випадку людину, що їй не потрібно вольових зусиль для підтримки уваги. Післядовільна увага характеризується тривалою високою зосередженістю, з нею обґрунтовано пов'язують найбільш інтенсивну й плідну розумову діяльність, високу продуктивність усіх видів праці.

За видом діяльності увагу поділяють на такі типи:

- \* **сенсорна увага** – сприймання;
- \* **інтелектуальна увага** – мислення й робота пам'яті;
- \* **моторна** – рух.

У кожної живої особини індивідуальними є увага, відчуття і сприймання.

Увага залежить лише від самої людини: як вона її розвиває, такою вона й буде.

Відчуття в кожній людині індивідуальні, адже кожен відчуває по-своєму будь що.

Сприймання також є індивідуальною властивістю кожного і проявляється в кожного по-різному.

Ці три складові обов'язкові для кожної людини, їх потрібно розвивати, вдосконалювати щодня, щоб досягти творчих, духовних висот у житті.

#### 4. План та організаційна структура семінарського заняття.

№	Етапи заняття	Розподіл часу	Види контролю	Засоби навчання
1	<b>Підготовчий етап.</b> Організаційні заходи, обґрунтування актуальності теми, постановка цілей та завдань до теми	4%	<i>Самостійна тестова робота</i>	
2	<b>Основний етап.</b> Аналіз та узагальнення теоретичного матеріалу за планом	80-90%		
3	<b>Підсумковий етап.</b> Підбиття підсумків Домашнє завдання	5-10%		

**Тема наступного заняття: «Психодіагностика і вдосконалення емоційно-вольових якостей особистості».**

**Завдання для перевірки знань**

**Завдання 1**

1. Від якої закономірності сприймання залежить описана здатність людини?

2. Чи може мати таку здатність сучасна електронна машина?

Людина вмить може розпізнати будь-яку фігуру, наприклад, квадрат, незалежно від того, великий він чи маленький, розташований він вертикально чи під кутом, намальовано його білим кольором на чорному чи чорним на білому, чи просто накреслено контур. Водночас, людина розпізнає квадрат навіть тоді, коли папір, на якому він намальований, нахилений так, що зображення, як падає на сітківку ока, здається паралелограмом.

**Завдання 2**

Яким фізіологічним механізмом можна пояснити стан учнів? Який це вид уваги?

Учитель математики настільки сильно заволодів увагою учнів, пояснюючи нову теорему, що ніхто з них не почув дзвінка з уроку.

**Тестові завдання для перевірки знань**

1. Відчуття виникають при:

- а) відсутності безпосереднього впливу стимулів;
- б) безпосередньому впливі фізичних стимулів;
- в) частковому впливі стимулів на органи чуття;
- г) здатності засвоювати і використовувати знання;
- д) екстремальних ситуаціях.

2. Викривлене сприйняття реально існуючих предметів чи явищ називається:

- а) інтроспекцією;
- б) ілюзією;
- в) перцепцією;
- г) аперцепцією;
- д) інтроверсією.

3. Абстрагування - це:

- а) поділ у думках складного об'єкта на окремі частини;
- б) миттєве усвідомлення розв'язання проблеми;

- в) уявне відокремлення істотних властивостей предмета від несуттєвих ознак;
- г) розумова операція, яка полягає у визначенні подібності й відмінності між об'єктами;
- д) форма мислення, що відображає зв'язки між предметами.

#### 4. Післядовільна увага:

- а) не вимагає вольових зусиль, ґрунтується на орієнтувальному рефлексі чи домінанті;
- б) вимагає потужних вольових зусиль;
- в) виявляється при одночасному абстрагуванні;
- г) не вимагає вольових зусиль, ґрунтується на домінанті, яка виникла в процесі певної діяльності, викликала певний інтерес;
- д) забезпечує сприйняття об'єкта.

### **ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ**

1. Дубравська Д. М. Основи психології: навчальний посібник. - Львів: Світ, 2001.-296 с.
2. Загальна психологія: підручник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. - К.: Либідь, 2005. - 464 с.
3. Лозниця В. С. Психологія і педагогіка: основні положення. Навчальний посібник. - К.: ЕксОб, 1999. - 303 с.
4. Максименко С. Д. Загальна психологія: навчальний посібник. - К.: Центр навч. літератури, 2004. - 272 с.
5. Основи психології: підручник / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. - К.: Либідь, 2002. - 632 с.
6. Психологія: підручник / За ред. Ю. Л. Трофімова. - К.: Либідь, 2001.-390 с.
7. Русинка І.І. Психологія: навчальний посібник. - К.: Знання, 2007. -367 с.
8. Семенова А. В., Гурін Р. С. Осипова Т. Ю. Основи психології і педагогіки: навчальний посібник. - К.: Знання, 2006. -319 с.
9. Степанов О. М., Фіцула М. М. Основи психології і педагогіки: навчальний посібник. - К.: Академвидав, 2005. - 520 с.
10. Цигульська Т. Ф. Загальна та прикладна психологія: навчальний посібник. – К.: Наукова думка, 2000. - 192 с.
11. Цимбалюк І. М. Психологія. - К.: Професіонал, 2004. - 215 с.
12. Цимбалюк І. М., Яницька О. Ю. Загальна психологія. Модульно-рейтинговий курс для студентів вищих навчальних закладів. - К.: Професіонал, 2004. - 304 с.

МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ  
Вищий державний навчальний заклад України  
"Українська медична стоматологічна академія"

"Затверджено"  
на засіданні кафедри українознавства  
та гуманітарної підготовки  
Зав. кафедри доц. Т.О.Лещенко

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ

Навчальна дисципліна	Основи психології. Основи педагогіки
Модуль 1	Основи психології
Змістовий модуль 1	Основи психології
Тема заняття	Психодіагностика і вдосконалення емоційно-вольових якостей особистості
Курс	1
Факультет	Медичний, стоматологічний

ПОЛТАВА-2014

## 1. Конкретні цілі

\* *Знати* специфіку психічних пізнавальних та емоційно-вольових процесів та обґрунтувати їхнє значення в професійній діяльності лікаря, формуванні емоційно-вольової сфери особистості.

\* *Уміти* аналізувати емоції, їхню інтенсивність та відхилення від норми і дезадаптивні прояви, розрізняти невербальні емоційні прояви, вміти їх корегувати, формувати та виховувати.

## 2. Базовий рівень підготовки

Назви попередніх дисциплін	Отримані навички
Біологія	Класифікація емоційно-вольових якостей особистості, їхня фізіологічна основа

## 3. Організація змісту навчального матеріалу

Актуальність теми: знання особливостей емоційно-вольових якостей особистості вкрай важливе в професійній діяльності лікаря, оскільки дає змогу краще зрозуміти стан хворого і його переживання

### Навчальні цілі заняття:

- Виявляти особливості вираження емоцій, розкривати їх зв'язок з іншими психічними процесами.
- Визначати емоційний стан пацієнта в процесі лікування.
- Порівнювати просту і складну вольову дію.
- Пояснювати особливості розвитку психічних пізнавальних процесів, формування емоційно-вольової сфери особистості.

### Цілі розвитку особистості:

Вміння аналізувати свої емоційні стани, контролювати і розвивати в собі вищі форми почуттів та волю позитивно вплине на професійну діяльність майбутніх лікарів.

## Психодіагностика і вдосконалення емоційно-вольових якостей особистості.

**Воля** – це психічний процес свідомої та цілеспрямованої регуляції людиною своєї діяльності й поведінки, спрямований на подолання труднощів із метою досягнення поставлених цілей.

### Функції волі

1. Спонукальна забезпечується активністю людини. Активність породжує дію і регулює її перебіг через особливості психічних станів людини, які виникають у момент дії. Спонукування до дій створюють певну впорядковану систему мотивів

– від природних потреб до вищих спонукань, пов'язаних із переживанням моральних, естетичних та інтелектуальних почуттів.

2. Гальмівна реалізується в тісній єдності зі спонукальною, що виявляється в ситуативному стримуванні небажаних виявів емоцій, дій і вчинків, які не відповідають світогляду і моральним переживанням особистості.

Задоволення людських потреб реалізується за допомогою дій, породжених різними спонуками.

Дії людини поділяють на:

1. Мимовільні. Їх виконують при виникненні неусвідомлюваних або недостатньо усвідомлюваних спонукань. Вони мають імпульсивний характер і хаотичні. За психофізіологічною природою мимовільні дії бувають уродженими. Це різні орієнтувальні, захисні й хапальні реакції, виразні рухи. В їхній основі - безумовні рефлекси, які викликаються безумовними подразниками і здійснюються нижчими відділами ЦНС.

2. Довільні. Зміст і засоби їх реалізації підпорядковані свідомим цілям людини, нерозривно пов'язані з відображенням мети та засобів її досягнення й охоплюють прагнення до мети, попереднє уявлення про неї і рухове уявлення. Особливу групу довольних дій утворюють вольові дії. Вольові дії людини скеровані на досягнення свідомо поставлених цілей і пов'язані з подоланням труднощів.

**Фази вольової дії:** вибір мети; прийняття рішення і формування наміру; виконання.

Перша і друга фази становлять інтелектуальний момент вольового акту, який готує третю стадію – виконання. Саме тоді прийняті рішення трансформуються в дію.

Іноді прийняття рішення пов'язане з сильним емоційним напруженням, яке трактується як вольове зусилля - форма емоційного стресу, що мобілізує внутрішні ресурси організму (пам'ять, мислення, уяву та ін.), створює додаткові мотиви до дії, і переживається як стан сильного напруження. Набувши в поведінці людини визначеності й стійкості, вольові акти перетворюються на характерні вольові якості.

**Вольові якості** – відносно стійкі, незалежні від конкретної ситуації психічні утвори, що засвідчують досягнутий особистістю рівень свідомої регуляції поведінки, її влади над собою.

Найважливішими позитивними якостями є цілеспрямованість, принциповість, самостійність, витримка, рішучість, наполегливість.



Сукупність позитивних вольових якостей утворює силу волі особистості, негативних – вольову слабкість.

У вольових діях людина здійснює власну свідому мету. Свідомо діяльність – це довільна діяльність. Довільне напруження фізичних сил, довільні сприймання, запам'ятовування, довільна увага тощо – це свідомо регуляція, свідоме спрямування фізичних і розумових сил на досягнення свідомо поставленої мети. Отже, воля є однією з найважливіших умов людської діяльності.

Вольову діяльність не можна зводити до активності організму й ототожнювати з нею. Активність властива і тваринам. Вони, задовольняючи свої біологічні потреби, пристосовуючись до умов життя, тривалий час впливають на навколишню природу.

Воля виявляється у своєрідному зусиллі, у внутрішньому напруженні, яке переживає людина, переборюючи внутрішні та зовнішні труднощі, у прагненні до дій або у стримуванні себе. П. Анохін указував, що завдяки вольовим діям від виконавчого апарату до кори головного мозку надходить інформація про характер дій (зворотна аферентація), де вона порівнюється з образом запланованої дії, випереджаючи її результати. Це порівняння поведінкою та діяльністю.

**Самовладання** – важливий компонент такої якості особистості як мужність. Володіючи собою, людина сміливо береться за відповідальне завдання, хоча й знає, що його виконання пов'язане з небезпекою для неї, навіть загрожує її життю. Самовладання - одна з умов дисциплінованої людини.

Відсутність самовладання робить людину нестриманою, імпульсивною. Люди, які не володіють собою, легко піддаються впливу почуттів, часто порушують дисципліну, відступають перед труднощами, впадають у відчай.

Своєрідним проявом слабодухості особистості є конформність. Суть її виявляється в тому, що людина, хоча і має власну думку, водночас піддається впливу, тиску групи у своїх діях і вчинках, не виявляє незалежності, не захищає свої позиції. Конформним особам властиві негнучкість психічних процесів, бідність ідей, знижена здатність володіти собою, поверхове уявлення про себе. Таким людям бракує віри в себе, вони виявляють більшу пасивність, навіюваність і залежність від інших.

Слабодухість більшою чи меншою мірою виявляється в різних фізичних і розумових діях. Характерними її особливостями є зниження загальної активності, психічна млявість, вагання там, де необхідність дій очевидна. Слабодухі не доводять розпочатої справи до кінця, нездатні долати навіть незначні труднощі, відкладають справу на потім. Вони легко відволікаються від важливої діяльності, беруться за маловартісне, дріб'язкове, непотрібне, їм не властиві стійкі, цілеспрямовані інтереси, самостійність і критичне ставлення до себе та інших.

Слабохарактерні люди не мають власної думки, легко підпадають під вплив інших, легко піддаються навіюванню та самонавіюванню, внаслідок чого невпевнені у своїх діях. Вони малоініціативні, хоча і знають справу, нездатні

стримувати свої бажання, долати в собі ті чи інші емоційні стани – гнів, страх, афекти. В екстремальних ситуаціях вони розгублюються, стають безпорадними, їм властиве мрійництво, вони часом подають цікаві пропозиції, але не реалізують їх.

Слабодухість властива конформним особам, які схильні уникати самостійних рішень, пасивно приймають погляди інших, пристосовуються до готових стандартів поведінки. Випадки хворобливої слабодухості називають абулією.

Слабодухість типу "обломовщини", "маніловщини" зумовлюється здебільшого вихованням. Безвілля зумовлюється багатьма причинами. Іноді його спричинюють органічні або функціональні розлади в діяльності кори великих півкуль головного мозку, особливо лобних його ділянок, дисоціація, роз'єднаність образів дії та рухів, пасивність ідей, уявлень. До цього спричинюють різні хвороби, особливо вживання алкоголю, наркотиків, які викликають пасивність розумової діяльності, розладнують гальмівну функцію кори великих півкуль головного мозку, через що активізуються підкоркові процеси, зокрема емоції.

Волюва слабкість може набувати навіть хворобливих форм абулії й апраксії.

При абулії (гр. *abulia* – нерішучість) спостерігається патологічне порушення психологічної регуляції дій. Виражається у відсутності стимулів до діяльності, нездатності прийняття рішення і здійснення правильної дії, хоча її необхідність усвідомлюється.

**Апраксія** (гр. *araxia* – бездіяльність) – неможливість робити цілеспрямовані рухи при нормальному функціонуванні інтелекту, рухових і сенсорних систем; складне порушення довільних цілеспрямованих рухів і дій, зумовлене розладами в ЦНС.

Волю як регулятор поведінки не дано людині від природи. Вона формується у процесі життя і діяльності. Розвинута і загартована воля дає змогу людині перебороти значні труднощі на шляху до мети.

**Емоція** – це загальна активна форма переживання організмом своєї життєдіяльності. Розрізняють прості та складні емоції. Переживання задоволення від їжі, бадьорості, втоми, болю – це прості емоції. Вони властиві і людям, і тваринам. Прості емоції в людському житті перетворяться на складні емоції та почуття. Характерна ознака складних емоцій полягає в тому, що вони виникають завдяки усвідомленню об'єкта, що викликав їх, розуміння їх життєвого значення (наприклад, піднесений настрій під час сприймання музики, пейзажу).

**Почуття** – це специфічні людські, узагальнені переживання ставлення до людських потреб, задоволення або незадоволення яких викликає позитивні або негативні емоції – радість, любов, гордість або сум, гнів, сором тощо.

Як почуття виявляється ставлення особистості до праці, подій, інших людей, до самої себе. За якістю переживань відрізняють одні емоції та почуття від інших

(наприклад, радість від гніву, любов від ненависті). Залежно від індивідуальних особливостей особистості, її стану і ставлення до ситуації та об'єктів, що викликають переживання, емоції та почуття виявляються більш-менш інтенсивно, бувають довготривалими або короткочасними. Характерна особливість емоцій і почуттів полягає в тому, що вони цілковито захоплюють особистість. Здійснюючи майже блискавичну інтеграцію, тобто об'єднання в ціле всіх функцій організму, емоції сигналізують про корисні або шкідливі впливи на організм, завдяки чому мають універсальне значення для життя організму. Охоплюючи всі різновиди переживань людини – від страждань, що глибоко травмують, до високих форм радості та соціального відчуття життя, емоції стають як позитивним чинником у життєдіяльності, підвищуючи активність організму, так і негативним, пригнічуючи всі його функції. Відомий фізіолог П. Анохін вважає, що емоції, а саме довготривалі негативні емоції (страх, переживання болю тощо), відіграють вирішальну роль у розвитку так званих неврогенних захворювань. Людські емоції та почуття найяскравіше виражають духовні запити і прагнення людини, її ставлення до дійсності. Емоції та почуття органічно взаємопов'язані, але за змістом і формою переживання вони не тотожні.

**Емоція** – узагальнена чуттєва реакція, що виникає у відповідь на різні за характером екзогенні (ті, що йдуть з навколишнього середовища) і ендогенні (ті, що виходять із власних органів і тканин) сигнали, які обов'язково викликають певні зміни у фізіологічному стані організму. Емоції відображають не предмети і явища, а їх об'єктивні відношення до потреб людини як організму. Вони викликають у свідомості не образи предметів чи явищ, а переживання, тому не є формою пізнання. Вони супроводжують практично будь-які прояви активності людини. Окрім того, емоції мають яскраво виражений ситуативний характер. Емоція виникає через нестачу знань, необхідних для досягнення цілей, і компенсує цю нестачу. Саме емоція забезпечує продовження пошуку нової інформації. Емоції виникають щоразу, коли задоволення потреби не відбувається, коли дія не досягає цілі. Отже, емоції виконують функцію компенсаторного механізму, вони заповнюють дефіцит інформації, необхідної для досягнення цілі, тобто для задоволення потреби.

### **Основні якості (властивості) і форми переживання емоцій і почуттів.**

Емоції та почуття характеризуються такими якостями, як полярність, активність (пасивність), невизначеність та динамічність (фазовість).

Полярність (двоїстість, амбівалентність) виявляється в тому, що кожна емоція, кожне почуття за різних обставин можуть виявлятися протилежно: "радість – горе", "любов – ненависть", "симпатія – антипатія", "задоволення – невдоволення". Полярні переживання мають явно виражений позитивний або негативний відтінок. Невизначено-орієнтувальні почуття суб'єкта виникають під час нової зустрічі з новим об'єктом у незнайомій ситуації. При цьому людина відчуває хвилювання, здивування чи зацікавленість ним. Таке почуття є

нестійким і нетривалим. Воно швидко переходить у позитивне чи негативне ставлення до об'єкта.

Стенічні емоції та почуття – посилюють активність, спонукають до діяльності, астенічні – пригнічують людину, знижують її активність, деморалізують.

Динамічність (фазовість) - переживання наростають, досягають кульмінації, а потім згасають і переходять у фазу спокійного або неспокійного, іноді апатичного самопочуття.

Залежно від індивідуальних особливостей особистості, її стану і ставлення до ситуації та об'єктів, що викликають переживання, емоції та почуття виявляються більш-менш інтенсивно, бувають довготривалими або короткочасними.

Людські емоції виконують дві основні функції: регулятивну і сигнальну.

Регулятивна виявляється в тому, що почуття скеровують нашу поведінку, активізують діяльність, спонукають перемагати труднощі. Регулятивні механізми емоцій знижують зайве емоційне збудження.

Сигнальна функція проявляється в тому, що почуття є сигналами про те, що із подій, явищ, об'єктів має значення для людини. Як правило, особистість виділяє ті об'єкти, які породжують певні переживання, створюють враження і запам'ятовуються, тобто є сигналами для живого організму та душі.

**Почуття** – це стійкі узагальнені емоційні ставлення людини до явищ дійсності, що віддзеркалюють значення цих явищ для задоволення її спонук (потреб). Вони є вищою формою емоційних процесів та властивостей, що розвиваються в соціальних умовах. Почуття породжуються світом об'єктивних явищ. Але вони так чи інакше суб'єктивні за своїм характером, оскільки одні й ті ж явища для різних людей можуть мати різне значення. Останнє зумовлене індивідуальним характером цілей, завдань та потреб людини. Об'єктами переживань людини є предмети і явища дійсності, на які спрямована її теоретична і практична діяльність. Те, як вона ставиться до об'єкта свого почуття і як виражає це ставлення, становить якісний зміст почуттів. Людина може радіти, дивуватися, любити, ненавидіти, шкодувати тощо.

Отже, почуття – це сукупність емоцій. Одне і те ж почуття може бути реалізоване різним ансамблем емоцій та різним їх співвідношенням. Це об'єктивно зумовлено складністю явищ, багатогранністю та множинністю їх зв'язків одне з одним. Наприклад, почуття кохання породжує цілий спектр емоцій: радості, гніву, суму, ревнощів тощо.

Фізіологічне підґрунтя емоцій та почуттів. Емоції та почуття становлять складну реакцію організму на подразник, у якій беруть участь майже всі відділи нервової системи. Природа емоцій і почуттів, як і решти психічних процесів, рефлекторна. Фізіологічним механізмом емоцій як таких є діяльність підкіркових нервових центрів – гіпоталамуса, лімбічної системи, ретикулярної

формації. Але кора великих півкуль головного мозку відіграє провідну роль у проявах емоцій і почуттів, здійснюючи регулюючу функцію щодо підкіркових процесів, спрямовуючи їхню діяльність відповідно до усвідомлення людиною своїх переживань. Через свою предметну зумовленість емоції визначають спрямованість діяльності, надаючи їй чуттєвого характеру. Тому найпростішою формою емоцій є емоційний фон відчуттів. Це вроджені переживання задоволення чи незадоволення, що супроводжують окремі життєво важливі відчуття. Практично кожне відчуття супроводжується емоційним фоном. Справа лише в тому, що вони не завжди усвідомлюються людиною. Переживання виступають регулятором діяльності. Вони можуть її як стимулювати, так і гальмувати.

#### **4.План та організаційна структура семінарського заняття**

№	Етапи заняття	Розподіл часу	Види контролю	Засоби навчання
1	<b>Підготовчий етап.</b> Організаційні заходи, обґрунтування актуальності теми, постановка цілей та завдань до теми	4%	<i>Самостійна тестова робота</i>	
2	<b>Основний етап.</b> Аналіз та узагальнення теоретичного матеріалу за планом	80-90%		
3	<b>Підсумковий етап.</b> Підбиття підсумків Домашнє завдання	5-10%		

#### **Тестові завдання для перевірки знань**

1.Регуляція діяльності індивідом, що забезпечує досягнення мети за відсутності актуальної потреби чи утримання від бажаної дії в ситуації вибору, - це:

- а) характер;
- б) мислення;
- в) рефлексія;
- г) воля.

2.Відносно стійкі, незалежні від конкретної ситуації психічні утвори, що засвідчують досягнутий особистістю рівень свідомої саморегуляції поведінки, – це:

- а) психічні стани;
- б) психічні властивості;
- в) вольові якості;
- г) психічні процеси.

3. Андрій Сергійович, від якого пішла дружина, вважає, що він узагалі даремно одружувався: з ним не змогла б жити жодна жінка, оскільки він повністю захоплений роботою, винахідництвом, філософією й колекціонуванням марок. Визначте схильність героя до оцінки власної відповідальності за поведінку:

- а) інтернальний локус контролю;
- б) екстернальний локус контролю;
- в) екстернально-інтернальний локус контролю;
- г) інтернально-екстернальний локус контролю.

4. Валентині колеги на день народження подарували новий будильник. Вона часто запізнюється на роботу і щоразу звинувачує в цьому будильник, який «хоче - дзвонить, хоче - не дзвонить». Визначте схильність героїні до оцінки власної відповідальності за поведінку:

- а) інтернальний локус контролю;
- б) екстернальний локус контролю;
- в) екстернально-інтернальний локус контролю;
- г) інтернально-екстернальний локус контролю.

5. Порухення волі людини, що пов'язане з нездатністю прийняти необхідне рішення чи діяти, - це:

- а) апраксія;
- б) абулія;
- в) анемія;
- г) конформність.

6. Схильність людини пояснювати причини своїх дій внутрішніми факторами (своїми здібностями, характером, внутрішнім станом) - це:

- а) інтернальна локалізація контролю;
- б) екстернальна локалізація контролю;
- в) регуляція внутрішніх станів;
- г) психоаналіз.

7. Основними ознаками вольових дій є:

- а) свідоме подолання перешкод на шляху досягнення мети;
- б) конкуруючі мотиви;
- в) наявність вольових зусиль;
- г) усе вказане.

8. Цілеспрямоване регулювання особистістю власної поведінки, виражене в здатності долати перешкоди та труднощі при здійсненні дій і вчинків, - це:

- а) воля;
- б) мета;
- в) мотив;
- г) активність.

9. До емоційно-вольових психічних процесів належать:

- а) темперамент, характер, здібності;
- б) відчуття, сприймання, пам'ять;
- в) здібності, почуття, мовлення;
- г) емоції, почуття, воля.

**Тема наступного заняття: «Психодіагностика індивідуально-типологічних властивостей особистості».**

### **ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ**

1. Дубравська Д. М. Основи психології: навчальний посібник. - Львів: Світ, 2001.-296 с.
2. Загальна психологія: підручник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. - К.: Либідь, 2005. - 464 с.
3. Лозниця В. С. Психологія і педагогіка: основні положення. Навчальний посібник. - К.: ЕксОб, 1999. - 303 с.
4. Максименко С. Д. Загальна психологія: навчальний посібник. - К.: Центр навч. літератури, 2004. - 272 с.
5. Основи психології: підручник / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. - К.: Либідь, 2002. - 632 с.
6. Психологія: підручник / За ред. Ю. Л. Трофімова. - К.: Либідь, 2001.- 390 с.
7. Русинка І.І. Психологія: навчальний посібник. - К.: Знання, 2007.-367 с.
8. Семенова А. В., Гурін Р. С. Осипова Т. Основи психології і педагогіки: навчальний посібник. - К.: Знання, 2006. -319 с.
9. Степанов О. М., Фіцула М. М. Основи психології і педагогіки: навчальний посібник. - К.: Академвидав, 2005. - 520 с.
10. Цигульська Т. Ф. Загальна та прикладна психологія: Навчальний посібник. – К.: Наукова думка, 2000. - 192 с.
11. Цимбалюк І. М. Психологія. - К.: Професіонал, 2004. -215 с.
12. Цимбалюк І. М., Яницька О. Ю. Загальна психологія. Модульно-рейтинговий курс для студентів вищих навчальних закладів. - К.: Професіонал, 2004. - 304 с.

МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ  
Вищий державний навчальний заклад України  
"Українська медична стоматологічна академія"

"Затверджено"  
на засіданні кафедри українознавства  
та гуманітарної підготовки  
Зав. кафедри            доц. Т.О.Лещенко

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ

Навчальна дисципліна	Основи психології. Основи педагогіки
Модуль 1	Основи психології
Змістовий модуль 1	Основи психології
Тема заняття	Психодіагностика індивідуально-типологічних властивостей особистості
Курс	1
Факультет	Медичний, стоматологічний

ПОЛТАВА-2014



## 1. Конкретні цілі

\* *Знати* поняття « темперамент», «характер», структуру характеру, фізіологічні основи темпераменту, значення спадкових факторів та виховання для формування темпераменту і характеру.

\* *Уміти* користуватися опитувальниками Г.Айзенка та Леонгарда-Шмішека для визначення індивідуально-типологічних особливостей особистості, оволодіти навичками визначення типу темпераменту й акцентуації характеру.

## 2. Базовий рівень підготовки

Назви попередніх дисциплін	Отримані навички
Біологія, анатомія	Визначати основи темпераменту і характеру

## 3. Організація змісту навчального матеріалу

Актуальність теми: Знання темпераменту і характеру хворого дозволяє лікарю використовувати оптимальні засоби впливу та побудувати систему спілкування з хворим.

Навчальні цілі заняття:

- Засвоїти анатоμο-фізіологічні механізми темпераменту, характеру.
- Дати психологічний аналіз типів темпераменту.
- Розглянути структуру характеру, класифікувати риси характеру.
- Пояснювати особливості формування характеру.

Цілі розвитку особистості:

Визначення студентом свого типу темпераменту та характеру дозволяє знайти шляхи корегування їх негативних проявів у спілкуванні.

### Темперамент

**Темперамент** (лат. temperamentum – відповідне співвідношення рис) індивідуальні психологічні особливості, які характеризують особистість людини з боку динаміки її психічних процесів, переважно вродженого характеру. Темперамент - біологічний фундамент, на якому формується особистість.

До динаміки психічних процесів відносять силу психічних переживань, їхню глибину; швидкість; ступінь емоційного збудження, який надає поведінці людини емоційного забарвлення.

Розпізнавання темпераментів за силою психічних процесів виражається в тому, що одні люди реагують на зовнішні подразники стрімко, їхня реакція завжди характеризується значною витратою енергії; інші завжди реагують на них

повільно. Сила психічних процесів виражається також і в ступені їх напруження: в одних психічна діяльність може відбуватися легко і вільно, в інших вона пов'язана зі значним напруженням нервових процесів.

Розпізнавання темпераментів за швидкістю перебігу психічних процесів виражається в тому, що в однієї людини процеси сприймання і мислення відбуваються швидко, і вона відрізняється кмітливостю, спостережливостю; в іншій людини ті ж самі процеси повільні, вона часто не встигає реагувати на зміну обставин.

За ступенем емоційного збудження темперамент характеризується глибиною емоційних переживань, їхньою відносною стійкістю, особливостями їх зовнішнього вираження. Одні відрізняються багатою і виразною мімікою, в інших вона бідна і маловиразна. Емоційне збудження виражається також у характері рухів людини. Наприклад, у одних хода швидка, в інших -повільна, спокійна.

Фізіологічні основи темпераменту. Першу спробу з'ясувати причини існування індивідуальних відмінностей у психічній діяльності людини зробив давньогрецький лікар Гіппократ (V - IV ст. до н.е.), ґрунтуючись на тодішній матеріалістичній філософії (психіка – вторинна, похідна від матерії, а матерія – первинна; ідеалісти вважали, що психіка – первинна, існує самостійно, незалежно від матерії), що визнавала чотири основні начала (землю, воду, вогонь і повітря) і пов'язувала з ними чотири властивості (твердість, рідинний стан, тепло і холод). Гіппократ за аналогією стверджував, що тіло людини складається з чотирьох елементів – гуморів (рідин), соків: крові (тепла), слизу (холоду), чорної жовчі (вологості), жовтої жовчі (сухості). Це була гуморальна теорія темпераментів, яка пояснювала їхні особливості різною пропорцією рідких рідин у організмі. Поєднанням цих соків, красисом, він пояснював усі особливості організму.

Звідси і виник сам термін "темперамент" (від. лат. *tempera* – пропорція) і назви окремих типів темпераменту.

Флегматичний тип зумовлений переважанням у красисі слизу (холоду). Для людей цього типу властиві сповільненість дій, важке переключення на іншу діяльність, емоційна невиразність.

Холеричний тип характерний переважанням жовтої жовчі (сухості). Йому властиві енергійність, активність, поривчастість рухів, нестримність у діях.

Сангвінічний тип характеризується переважанням крові (тепла). Він активний та емоційний, багата міміка, барвиста мова, швидкі рухи, легке пристосування до оточення.

Меланхолійний тип характеризується переважанням чорної жовчі (вологості). Він мало активний, уповільнений у діях, швидко стомлюється.

Тип нервової системи, за І.П.Павловим, – це сукупність таких трьох властивостей як сила, врівноваженість і рухливість процесів збудження й гальмування.

Сила характеризується працездатністю клітин кори великих півкуль головного мозку, їх функціональною здатністю витримувати впливи подразників різного ступеня інтенсивності.

Урівноваженість нервових процесів означає відомий ступінь відповідності між силами подразнювального і гальмівного процесів у КГМ.

Рухливість характеризується здатністю нервових клітин швидко переходити від збудження до гальмування і навпаки.

Відповідно певне поєднання цих властивостей утворює такі типи нервової системи:

1. Сильний, неурівноважений (характеризується сильною нервовою системою, неурівноваженістю основних нервових процесів, а саме: переважання процесів збудження над процесами гальмування) - холерик.

2. Сильний, урівноважений, рухливий (характеризується сильною нервовою системою, доброю врівноваженістю збуджувального і гальмівного процесів і їх рухливістю) - сангвінік.

3. Сильний, урівноважений, інертний (характеризується сильною нервовою системою, врівноваженістю процесів збудження і гальмування, але і малою рухливістю) - флегматик.

4. Слабкий (відрізняється слабкою нервовою системою, низькою працездатністю нервових клітин, їх швидкою виснаженістю, слабким перебігом процесів збудження і гальмування і навіть зривом у роботі нервових центрів) – меланхолік.

## Характер

Індивідуально-психологічних особливостей людини є багато і вони незначні. Проте є в особистості такі індивідуальні особливості, що постійно проявляються і є істотними в поведінці та діяльності. Це риси характеру.

**Характер** – це особливі прикмети, які здобуває людина в процесі життя, спілкування і діяльності.

**Характер** (в пер. з гр. означає "карбування", "прикмета") – це сукупність суттєвих, основних властивостей особистості, в яких виражаються особливості соціально-психологічного ставлення людини до навколишнього світу. Але ці властивості складають характер людини лише тоді, коли вони постійні й проявляються у всіх різноманітних формах її поведінки: в трудовій діяльності, в навчанні, в стосунках між людьми, в іграх та розвагах, у спортивній діяльності.

Учені нарахували в людини понад 1500 різних рис характеру. Проте вони не ізольовані одна від одної, а взаємопов'язані й утворюють цілісну структуру. Структурність характеру виявляється в закономірній залежності між окремими

його рисами. Такі системи взаємопов'язаних властивостей називають симптомокомплексами.

Б.Теплов у структурі характеру виділив чотири симптомокомплекси, які виражають ставлення особистості:

- до суспільства, колективу, окремих людей (товариськість, колективізм, ввічливість, чуйність, грубість, безтактність, брехливість, жорстокість та ін.);
- до себе (самокритичність, самоповага, вимогливість, суворість, зарозумілість, пиша та ін.);
- до праці (працездатність, працьовитість, старанність, упертість, лінь, безвідповідальність та ін.);
- до речей (акуратність, дбайливість, неохайність, недбальство та ін.).

Структура характеру визначається не тільки взаємозв'язком окремих властивостей, а й властивостями, притаманними характеру загалом:

1. Ступінь їхньої глибини. Глибшими є ті властивості, які зумовлюються найважливішими, головними ставленнями особистості й тому пов'язані з широкою системою інших властивостей.

2. Активність. Визначається ступенем протидії зовнішнім обставинам. Одні люди при зустрічі з несприятливими обставинами посилюють свою активність, долають труднощі й досягають мети, інші пасують перед ними. Тому є люди із сильним і слабким характером.

3. Рівень стійкості (мінливості). Перша – третя властивості характеру є необхідними умовами пристосувальної діяльності.

4. Пластичність. Щоб дії та вчинки людини були доцільними, потрібно зі зміною середовища відповідно змінювати й індивідуально-своєрідні способи дій. Усі властивості характеру є необхідною умовою навчання і виховання. Завдяки пластичності характер можна виховувати і перевиховувати.

Структура характеру не дається від природи, а формується в процесі розвитку особистості. Вона зумовлена життєвим досвідом людини. Залежно від умов життя можуть розвиватися і по-різному проявлятися різні риси характеру.

Здібності. Важливою стороною в структурі особистості є здібності людини як сукупність уроджених анатомо-фізіологічних і набутих регуляційних властивостей, що визначають психічні можливості людини в різноманітних видах діяльності. Поняття про здібності ввів Платон, згідно з теорією якого немає здібностей об'єкта без об'єктів, тобто здатність і діяльність нероздільні.

Здібності – це синтез індивідуально-типологічних властивостей особистості, які є умовами успішного здійснення певної діяльності. Чим вищий рівень здібностей, тим більше можливостей для творчої діяльності особистості. Здібності та знання не тотожні. Здібності – це індивідуально – психологічні особливості, завдяки яким люди відрізняються одне від одного. За однакових умов (рівень підготовки, знання, вміння, навички, витрачений час, розумові та фізичні зусилля) здібна людина отримує максимальні результати, демонструє високий творчий потенціал порівняно з менш здібною. Здібності виявляються не в знаннях, уміннях і навичках, а в динаміці, способах їх надбання, результативності. Здібності не є вродженими, а формуються в процесі життя і

діяльності. Не визнаючи вроджених здібностей, психологія не заперечує значення біологічних факторів, що можуть виявитися умовами успішності в певній діяльності. Їх називають задатками.

Отже, вихідною передумовою для розвитку здібностей виступають задатки – спадкові властивості периферичного і центрального нервового апарату. Це природжені можливості розвитку здібностей. Вони зумовлені будовою мозку, кори його великих півкуль та її функціональними властивостями. Ці відмінності зумовлені не лише спадковістю розвитку організму, а й утробним і позаутробним розвитком.

Отже, задатки – це не здібності, а тільки передумови до розвитку здібностей. Природні задатки до розвитку здібностей у різних людей неоднакові, чим частково і зумовлений напрям розвитку здібностей, а також тим, чи вчасно виявлено здібності, задатки і чи є умови для їх реалізації.

Факторами розвитку здібностей особистості є спадковість, вплив навколишнього середовища, екстрасенсорні (гіпнотичні) впливи, власні вольові зусилля.

#### **4. План та організаційна структура семінарського заняття.**

№	Етапи заняття	Розподіл часу	Види контролю	Засоби навчання
1	<b>Підготовчий етап.</b> Організаційні заходи, обґрунтування актуальності теми, постановка цілей та завдань до теми	4%	<i>Самостійна тестова робота</i>	
2	<b>Основний етап.</b> Аналіз та узагальнення теоретичного матеріалу за планом	80-90%		
3	<b>Підсумковий етап.</b> Підбиття підсумків Домашнє завдання	5-10%		

#### **Тестові завдання для перевірки знань**

1. Людям якого типу темпераменту доцільно розвивати в собі емпатійність:

- а) меланхолічного;
- б) флегматичного;
- в) холеричного;
- г) сангвінічного.

2. Психобіологічна властивість особистості, що проявляється в особливостях освоєння предметного світу, в соціальних контактах, у швидкості переходу від одного виду діяльності до іншого, називається:

- а) темпераментом;
- б) характером;
- в) задатками;

г) здібностями.

3. Для людей якого типу темпераменту характерне довге «розкачування» на початку виконання завдання, але відповідальне і якісне виконання:

- а) холеричного;
- б) сангвінічного;
- в) флегматичного;
- г) меланхолічного.

4. Характеристики: товариськість, відкритість, балакучість, жвавість, безтурботність, ініціативність - відповідають такому типу темпераменту як:

- а) холерик;
- б) сангвінік;
- в) флегматик;
- г) меланхолік.

5. Спрямованість реакцій та діяльності особистості назовні, на інших – це:

- а) сензитивність;
- б) ригідність;
- в) інтровертованість;
- г) екстравертованість.

6. Крайні варіанти норми як результат підсилення окремих рис характеру називаються:

- а) акцентуацією;
- б) конформністю;
- в) ригідністю;
- г) пластичністю.

7. Акцентуації – це такі варіанти розвитку характеру, яким не притаманні:

- а) підвищена вразливість;
- б) зниження здатності до соціальної адаптації;
- в) порушення мотиваційної сфери у формі домінування амбівалентних станів;
- г) підвищена здатність до соціальної адаптації.

8. Підкорення будь-яким авторитетам, більшості в групі, схильність до моралізаторства, консерватизму, готовність заради власних інтересів зрадити товариша з характерними в підлітковому віці для акцентуйованого характеру:

- а) епілептоїдного типу;
- б) істероїдного типу;
- в) конформного типу;
- г) гіпертимного типу.

9. Спрямованість реакцій та діяльності особистості на себе, на особисті переживання й думки – це:

- а) ригідність;
- б) інтровертованість;
- в) екстравертованість;
- г) сензитивність.

**Тема наступного заняття: «Дидактика. Процес навчання. Зміст освіти».**

### ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Дубравська Д. М. Основи психології: навчальний посібник. - Львів: Світ, 2001. - 296 с.
2. Загальна психологія: підручник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. - К.: Либідь, 2005. - 464 с.
3. Лозниця В. С. Психологія і педагогіка: основні положення. Навчальний посібник. - К.: ЕксОб, 1999. - 303 с.
4. Максименко С. Д. Загальна психологія: навчальний посібник. - К.: Центр навч. літератури, 2004. - 272 с.
5. Основи психології: підручник / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. - К.: Либідь, 2002. - 632 с.
6. Психологія: підручник / За ред. Ю. Л. Трофімова. - К.: Либідь, 2001. - 390 с.
7. Русинка І. І. Психологія: навчальний посібник. - К.: Знання, 2007. - 367 с.
8. Семенова А. В., Гурін Р. С., Осипова Т. Ю. Основи психології і педагогіки: навчальний посібник. - К.: Знання, 2006. - 319 с.
9. Степанов О. М., Фіцула М. М. Основи психології і педагогіки: навчальний посібник. - К.: Академвидав, 2005. - 520 с.
10. Цигульська Т. Ф. Загальна та прикладна психологія: навчальний посібник. - К.: Наукова думка, 2000. - 192 с.
11. Цимбалюк І. М. Психологія. - К.: Професіонал, 2004. - 215 с.
12. Цимбалюк І. М., Яницька О. Ю. Загальна психологія. Модульно-рейтинговий курс для студентів вищих навчальних закладів. - К.: Професіонал, 2004. - 304 с.

МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ  
Вищий державний навчальний заклад України  
"Українська медична стоматологічна академія"

"Затверджено"  
на засіданні кафедри українознавства  
та гуманітарної підготовки  
Зав. кафедри доц. Т.О.Лещенко

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ

Навчальна дисципліна	Основи психології. Основи педагогіки
Модуль 2	Основи педагогіки
Змістовий модуль 2	Основи педагогіки
Тема заняття	Дидактика. Процес навчання. Зміст освіти
Курс	1
Факультет	Медичний, стоматологічний

Полтава -2014



## 1. Конкретні цілі

\* *Знати* визначення педагогіки як науки, основні етапи її розвитку, орієнтуватися в основних тенденціях розвитку сучасної педагогічної науки, класифікувати методи науково-педагогічних досліджень.

\* *Уміти* розрізняти поняття "навчання" та "освіта" як основні педагогічні категорії.

## 2. Базовий рівень підготовки

Назви попередніх дисциплін	Отримані навички
Психологія	Визначати методи науково-педагогічних досліджень

## 3. Організація змісту навчального матеріалу

Актуальність теми: Знання цієї теми допоможе студентам зрозуміти основи педагогічної науки як сфери суспільної діяльності, що розвиває здібності та розширює можливості майбутніх лікарів.

Навчальні цілі заняття:

- Визначати основні категорії педагогіки, показувати взаємозв'язок між ними.
- Пояснити значення освіти та навчання у формуванні гармонійно розвиненої особистості.
- Показати зв'язок педагогіки з медициною.

Цілі розвитку особистості:

Знання педагогічних основ дає змогу поліпшити навчання самих студентів, а також застосовувати засвоєні знання під час аудиторної та позааудиторної роботи.

## ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ПЕДАГОГІКИ. ДИДАКТИКА. ЗМІСТ ОСВІТИ

Педагогіка не є наукою самодостатньою, зосередженою на собі, вона працює на вдосконалення потрібної для суспільства форми діяльності. Це комплексна наука, яка об'єднує, синтезує дані природничих і суспільних наук, що стосуються процесів виховання, навчання і розвитку особистості, репрезентує досвід, нагромаджений багатьма поколіннями народу.

**Педагогіка** – наука, що вивчає закономірності передачі старшому поколінню й активне засвоєння молодим поколінням соціального досвіду, необхідного для їхньої життєдіяльності.

Вітчизняна педагогіка пройшла такі етапи розвитку: народна педагогіка, духовна, світська.

Народна педагогіка (термін уперше вжив у своєму підручнику О.В. Духнович) – це галузь педагогічної науки, що охоплює накопичений віками народний досвід, погляди на мету, завдання, засоби і методи виховання і навчання підростаючого покоління. До народної педагогіки належать етнопедагогіка, педагогіка народознавства, родинна педагогіка, педагогіка народного календаря, педагогічна деонтологія, козацька педагогіка.

Педагогічна деонтологія (від. гр. *належне, потрібне, необхідне*) – народні знання про виховні обов'язки батьків перед дітьми, вчителів перед учнями, вихователів перед вихованцями, про етичні норми, необхідні для виконання педагогічних функцій.

Козацька педагогіка - це частина народної - теорія і практика виховання і навчання молоді в Запорізькій Січі, яка спрямована на формування синівської вірності рідній землі, незалежній Україні.

### **Завдання педагогіки:**

1. Дослідження української системи виховання й освіти, її принципів, теорії та концепцій виховання. Народна система виховання має втілювати в собі зміст національної культури та духовних надбань і забезпечувати формування свідомого громадянина.

2. Розробка національного змісту едукції (формування гармонійної особистості) з урахуванням потреб державотворення, ефективних технологій навчально-виховного процесу, а також основ неперервної освіти.

Отже, педагогіка (гр. *país (paídos)* – діти; *ago* – веду) – наука про навчання, освіту і виховання людей відповідно до потреб соціально-економічного розвитку суспільства.

Для визначення поняття "педагогіка" необхідно розмежовувати поняття "об'єкт" і "предмет".

**Об'єкт педагогіки** – це ті явища об'єктивної дійсності, які зумовлюють розвиток людського індивіда в процесі цілеспрямованої діяльності його в суспільстві; це те, що існує як реальність поза самим вивченням. Тобто об'єктом педагогіки є не індивід, його психіка, а процес виховання, система педагогічних явищ, пов'язаних із розвитком індивіда.

**Предметом педагогіки** є навчально-виховна діяльність, що здійснюється в закладах освіти людьми, уповноваженими на це суспільством; об'єктивні закони конкретно-історичного процесу виховання, органічно пов'язані з законами розвитку суспільних відносин, реальна суспільна виховна практика формування підростаючих поколінь, особливості й умови організації педагогічного процесу.

**Найважливішими завданнями педагогіки** як науки є вдосконалення змісту освіти; дослідження закономірностей процесу виховання, його структури й

механізмів; розробка теорії й методики організації навчально-виховного процесу, його змісту, принципів, організаційних форм, методів та прийомів; оптимізація політехнічної підготовки учнів; демократизація і гуманізація діяльності середньої та вищої шкіл.

**Функції педагогіки** (лат. function – виконання, завершення) – чітко окреслені напрями і види діяльності, пов'язані із завданнями всебічного гармонійного розвитку особистості.

### **Головні функції педагогіки**

1. Дослідження законів і закономірностей педагогічних явищ і процесів.
2. Теоретичне обґрунтування змісту, принципів, методів і форм навчання та виховання.
3. Вивчення передового досвіду й створення на його базі педагогічної теорії.
4. Експериментальні дослідження педагогічної діяльності.
5. Вироблення педагогічної техніки.

## **ДИДАКТИКА**

**Дидактика** як наука бере свій початок із видатного твору великого чеського педагога **Яна Амоса Коменського** (1592 – 1670) "Велика дидактика" Я.Коменський вважав, що в основі практики навчання має бути пізнання речей і явищ, а не заучування чужих спостережень і чужих суджень про них. Судження авторитетів про них не можна вважати єдиною основою навчання. Необхідно вчити на основі доведення, за допомогою зовнішніх відчуттів і розуму.

Уперше педагогічна думка, яка відображала практику панівних класів, зароджується в системі філософії стародавнього Сходу, в Єгипті, Китаї, Індії. Особливого розквіту філософія досягла в Афінах. Великий давньогрецький філософ Демокріт (460 до н.е. – ?) створив узагальнюючі праці в усіх галузях сучасного йому знання. "Пізнай самого себе" – цей старовинний вислів Сократ (470 – 399 до н.е.) нагадував своїм співрозмовникам постійно.

Першу цілісну педагогічну систему, побудовану на широкій філософській основі, створив Платон (427 – 347 до н.е.) (педагогіка була одним із розділів його вчення про державу). Проте вона була нежиттєздатною і якихось помітних слідів у теоретичній і практичній педагогіці не залишила.

Один із найвизначніших мислителів світу – великий Арістотель (384 – 322 до н.е.) теж зробив вагомий внесок у розвиток поглядів на навчання і виховання. Виховання, на його думку, мусить забезпечити гармонійне поєднання фізичного, морального і розумового розвитку людини. Він вимагав урахувати вікові особливості дітей і був переконаний, то виховання має бути справою не приватною, а державною. На його думку, людина від природи дістає лише зародки здібностей, які вона може розвинути вихованням.

Наступні кроки в розвитку дидактики пов'язані з уточненням положень Я.Коменського. І тут на перший план виступає діяльність видатного

швейцарського педагога Й. Песталоцці (1746 –1827). Й. Песталоцці вперше здійснив спробу об'єднати навчання і продуктивну працю так, щоб ця праця служила вихованню. Ідея розвитку розумових здібностей дітей під час навчання і до нашого часу є своєрідним прапором передової педагогічної думки, недарма К.Ушинський назвав її "великим відкриттям Й.Песталоцці". Внесок великого швейцарського педагога в дидактику надзвичайно вагомий.

Помітний крок у розвитку дидактики зробили П. Каптерев (1849 – 1922) та інші представники світової і вітчизняної педагогічної думки.

У радянський період дидактика розвивалася в напрямі пошуку шляхів наукового обґрунтування змісту навчання, розв'язання проблеми методів навчання. У 20-ті роки головне практичне завдання полягало в тому, щоб зміст освіти і навчання привести у відповідність із розв'язанням актуальних соціальних проблем і створити нову педагогічну концепцію змісту шкільної освіти. У 1923 р. були введені в практику школи комплексні програми. Ці програми ставили за мету позбутися одного з істотних недоліків тодішньої школи – відриву шкільного навчання від життя, ізольованості навчальних предметів один від одного. Через відомі обставини ідея комплексних програм була фактично скомпрометована, і на початку 40-х років вони були зняті з використання, а педагоги-теоретики до цієї ідеї більше не поверталися.

**Дидактика (дав.-гр. δίδακτικός – повчальний)** – один із розділів педагогіки, який вивчає закономірності засвоєння знань, умінь і навичок, формування переконань; визначає обсяг і структуру змісту освіти, вдосконалює методи й організаційні форми навчання, вплив навчального процесу на особу.

На сьогодні дидактика відповідає на 3 запитання: 1) для чого вчити? (зміст освіти); 2) як навчити? (методи і принципи); 3) як вчитися? (методи і прийоми самостійної діяльності). Дидактика науково обґрунтовує зміст, методи і форми навчання. Об'єктом дидактики є навчання як вид діяльності.

На будь-якому етапі історичного розвитку суспільства завжди виступають два процеси: з одного боку – пізнання навколишнього світу, а з іншого – озброєння людей тими знаннями і досвідом, яких досягло пізнання. Виникають проблеми, які необхідно розв'язати, а саме: що вивчати, як і за допомогою яких засобів вивчати. Ці проблеми і розв'язує дидактика. Фундамент кожної науки складають її категорії. Головні дидактичні категорії: освіта, навчання, викладання, принципи, методи, засоби навчання тощо.

#### 4. План та організаційна структура семінарського заняття.

№	Етапи заняття	Розподіл часу	Види контролю	Засоби навчання
1	<b>Підготовчий етап.</b> Організаційні заходи, обґрунтування актуальності теми, постановка цілей та завдань до теми	4%		
2	<b>Основний етап.</b> Аналіз та узагальнення теоретичного матеріалу за планом	80-90%	<i>Самостійна тестова робота</i>	
3	<b>Підсумковий етап.</b> Підбиття підсумків Домашнє завдання	5-10%		

#### Тестові завдання для перевірки знань

1. Педагогіка – це:

- а) наука, яка вивчає закономірності розвитку особистості та визначає шляхи її виховання;
- б) мистецтво впливу вихователя на вихованця з метою формування його особистості;
- в) сукупність теоретичних і прикладних наук, що вивчають процеси виховання, навчання і розвитку особистості;
- г) наука, яка вивчає закономірності розвитку людини в умовах педагогічного впливу;
- д) наука про виховання як спеціально організовану виховну діяльність.

2. Предметом педагогіки є:

- а) підготовка підростаючого покоління до життя;
- б) навчально-виховна діяльність, яка здійснюється в закладах освіти людьми, уповноваженими на це суспільством;
- в) розкриття закономірностей і механізмів оволодіння знаннями, навичками, вміннями; засвоєння людиною соціально-культурного досвіду;
- г) процес цілеспрямованого розвитку і формування людської особистості в умовах її навчання, виховання й освіти.

3. У якій групі вказані всі галузі педагогіки, що складають її систему?

- а) філософія, соціологія, шкільна гігієна, педагогіка, психологія, анатомія і фізіологія людини;
- б) основи педагогіки, дидактика, теорія виховання, школознавство;
- в) педагогічна психологія, педагогічна соціологія, театральна педагогіка, виправно-трудова педагогіка, військова підготовка;

г) загальна педагогіка, вікова педагогіка, спеціальна педагогіка, методика викладання окремих дисциплін, історія педагогіки, порівняльна педагогіка;  
д) педагогіка профтехосвіти, педагогіка шкіл продовженого дня, педагогіка шкіл-інтернатів, педагогіка вищої школи.

4. Світська педагогіка - це:

- а) галузь педагогічних знань, яка розглядає проблеми співвідношення політики і виховання, особистості й держави, а також цілі, зміст та правила виховної діяльності;
- б) це наука, яка вивчає закономірності розвитку людини в умовах педагогічного впливу;
- в) галузь педагогічних знань, що передбачає пріоритет релігії у вихованні та навчанні;
- г) галузь педагогічних знань, що охоплює накопичений віками народний досвід, погляди на мету, завдання, засоби і методи виховання та навчання молоді;
- д) наука, яка вивчає закономірності розвитку особистості та визначає шляхи її виховання.

5. Освіта - це:

- а) процес і результат, що фіксує засвоєння встановленого обсягу наукових і спеціальних знань, навичок і вмінь, ціннісно-орієнтованої, комунікативної та творчої діяльності;
- б) передавання теоретичних знань, практичних навичок і вмінь;
- в) спеціально організована діяльність людей щодо опанування певного обсягу наукових знань, практичних навичок і вмінь;
- г) учіння;
- д) викладання.

6. Принципи навчання – це:

- а) основні положення, що визначають зміст, організаційні форми та методи роботи навчального закладу;
- б) спосіб упорядкованої взаємопов'язаної діяльності викладачів та учнів, спрямованої на вирішення завдань освіти, виховання і розвитку в процесі навчання;
- в) сукупність методів, спрямованих на передачу і засвоєння знань, формування умінь і навичок;
- г) зумовленість навчання суспільними потребами та умовами;
- д) зв'язок навчання з життям.

7. Закономірність навчання – це:

- а) процес розумової діяльності, спрямований на розкриття істотних ознак, якостей предметів, явищ і процесів та формулювання теоретичних понять, ідей;

- б) процес цілеспрямованого відображення об'єктивної реальності у свідомості людей;
- в) свідома діяльність особистості, яка спрямована на вироблення в себе позитивних рис і подолання негативних;
- г) об'єктивний, стійкий та істотний зв'язок у навчальному процесі, що зумовлює його ефективність;
- д) діяльність особистості, яка спрямована на формування в себе якостей, що необхідні для виконання певних обов'язків у суспільстві.

8.Метод навчання – це:

- а) процес цілеспрямованого відображення об'єктивної реальності у свідомості людей;
- б) система рухів, спрямованих на певний об'єкт з метою його перетворення;
- в) різноманітні види діяльності, твори духовної і матеріальної культури;
- г) свідома діяльність особистості, яка спрямована на вироблення в себе позитивних рис і подолання негативних;
- д) спосіб упорядкованої взаємодії викладачів та студентів, за допомогою якого розв'язуються проблеми освіти, виховання і розвитку в процесі навчання.

9.До наочних методів навчання належать:

- а) графічні роботи, демонстрування, самостійне спостереження;
- б) демонстрування, самостійне спостереження, ілюстрування;
- в) графічні роботи, вправи, лабораторні роботи;
- г) вправи, самостійне спостереження, демонстрування;
- д) лабораторні роботи, вправи, демонстрування.

10.Практичні методи навчання входять до складу:

- а) методів організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності;
- б) методів стимулювання та мотивації навчально-пізнавальної діяльності;
- в) методів контролю та самоконтролю;
- г) бінарних методів;
- д) імітаційних методів.

11. Дидактика – це:

- а) теорія навчання й освіти;
- б) теорія навчання й виховання;
- в) галузь педагогічної науки, що досліджує питання методики викладання окремих навчальних дисциплін;
- г) свідома діяльність особистості, яка спрямована на вироблення в себе позитивних рис і подолання негативних;
- д) система рухів, спрямованих на певний об'єкт з метою його перетворення.

12. Який із означених методів педагогічних досліджень можна назвати активним впливом на особистість?

- а) педагогічне спостереження;

- б) анкетування;
- в) педагогічний тест;
- г) педагогічний експеримент;
- д) вивчення продуктів діяльності;
- е) вивчення документації.

**Тема наступного заняття: «Суть процесу виховання. Виховання лікаря».**

#### ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бандурка О.М., Тюріна В.О., Федоренко О.І. Основи психології і педагогіки: підручник. - Харків: Вид-во нац. ун-ту внутр.справ, 2003.
2. Даниленко М.В., Даниленко Л.І. Педагогічні задачі: навч. посібник. -К.: Вища шк., 1991.
3. Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: теорія та історія. - К.: Вища школа, 1995.
4. Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка: підручник. - К.: Знання, 2007.
5. Лозниця В.С. Основи психології та педагогіки: навч. посібник. - К.: КНЕУ, 2001.
6. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка: навчальний посібник. - 3-є вид., доп. - К., 2001.
7. Палеха Ю.І., Герасимчук В.І., Шиян О.М. Основи психології та педагогіки: навч.-метод.посібник. - К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2002.
8. Педагогічні задачі і завдання для батьків / За ред. В.Г.Постового. - К.: Рад. шк., 1989.
9. Психологічний словник / За ред. В.І. Войтка. - К.: Вища школа, 1982.
10. Степанов О.М., Фіцула М.М. Основи психології і педагогіки: посібник. - К.: Академвидав, 2003.
11. Теоретичні основи педагогіки / За ред. О.І.Вишневського. – Дрогобич: Відродження, 2001.
12. Фіцула М.М. Педагогіка : посібник. - К.: Академвидав, 2001.
13. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. - Харків: Прапор, 2005.
14. Якса Н.В. Основи педагогічних знань: навч. посіб. - К.: Знання, 2007.
15. Ягупов В.В. Педагогіка: навч. посібник. - К.: Либідь, 2003.



МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ  
Вищий державний навчальний заклад України  
"Українська медична стоматологічна академія"

"Затверджено"  
на засіданні кафедри українознавства  
та гуманітарної підготовки  
Зав. кафедри доц. Т.О.Лещенко

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ

Навчальна дисципліна	Основи психології. Основи педагогіки
Модуль 2	Основи педагогіки
Змістовий модуль 2	Основи педагогіки
Тема заняття	Суть процесу виховання. Виховання лікаря
Курс	1
Факультет	Медичний, стоматологічний

ПОЛТАВА-2014

## 1. Конкретні цілі

\* *Знати* визначення поняття "виховання", мету і специфіку цього процесу, розуміти зв'язки виховання і самовиховання, визначати основні показники вихованості.

\* *Уміти* визначати методи виховання, втілювати знання в майбутній лікарській та санітарно-просвітницькій діяльності.

## 2. Базовий рівень підготовки

Назви попередніх дисциплін	Отримані навички
Психологія	Визначати методи науково-педагогічних досліджень

## 3. Організація змісту навчального матеріалу

**Актуальність теми:** Знання цієї теми допоможе студентам зрозуміти процес виховання як основу всебічного розвитку людини.

### Навчальні цілі заняття:

- Розкрити місце медичної педагогіки в структурі сучасної педагогічної науки.
- Інтерпретувати та враховувати вікові особливості пацієнтів у майбутній лікарській діяльності.
- Демонструвати знання основних завдань та особливостей медико-педагогічної діяльності лікаря.
- Аналізувати особливості виховання медичного працівника.

### Цілі розвитку особистості:

Знання педагогічних основ дає змогу розуміти людину як біосоціальну істоту. Розуміння єдності психічного і соматичного дає змогу майбутньому лікареві осмислити значення суб'єктивного компонента в процесі його професійної діяльності.

### Специфіка, рушійні сили й етапи процесу виховання. Закономірності та принципи виховання

Завдання виховання в навчальному закладі реалізуються як у процесі навчання, праці, так і в цілеспрямованому впливі на вихованців у позаурочний час.

**Процес виховання** – система виховних заходів, спрямованих на формування всебічно й гармонійно розвиненої особистості. У ньому органічно поєднані змістовий (сукупність виховних цілей) і процесуальний (процес педагогічної взаємодії викладача та студентів) аспекти.

**Специфіка виховного процесу.** Виховання є цілеспрямованим процесом, систематичним і послідовним, не допускає випадковості, епізодичності й хаотичності виховних заходів. Процесу виховання властиве розмаїття завдань і напрямів. Для процесу виховання характерна також неперервність "Я продовжую ще вчитися, – писав К.А. Гельвецій, – моє виховання ще не завершено. Коли ж воно закінчиться? Коли я не буду більше здатним до нього: після моєї смерті. Усе моє життя і є, власне, тривалим вихованням".

**Рушійні сили процесу виховання.** Зміст і методика процесу виховання залежать від об'єктивних та суб'єктивних чинників і рушійних сил. До об'єктивних чинників належать суспільно-політичні, економічні процеси, що відбуваються в соціумі, події культурного життя, вплив природного середовища тощо. У сучасній Україні - це особливості розбудови держави загалом та системи освіти і виховання зокрема; утвердження в економіці ринкових засад; розвиток соціальної сфери; відродження національних традицій, звичаїв, обрядів, народної педагогіки; розширення меж спілкування з іноземними громадянами. Суб'єктивні чинники - соціально-педагогічна діяльність сім'ї та громадських організацій; навчально-виховна робота працівників закладів освіти; вплив засобів масової інформації; заходи культурних, позашкільних установ, молодіжних об'єднань і діяльність церкви. Ефективність процесу виховання залежить від того, наскільки збігаються впливи організованої виховної діяльності та об'єктивних умов. Перебудова навчально-виховного процесу на демократичних засадах передбачає не тільки створення умов для співпраці педагогів і студентів, а й залучення до неї інших виховних інституцій. Рушійними силами процесу виховання є сукупність внутрішніх і зовнішніх суперечностей.

**До внутрішніх суперечностей належать:**

- суперечність між соціально значущими завданнями, які потрібно виконати вихованцю, і факторами, що заважають його зусиллям;
- суперечність між зовнішніми впливами і внутрішніми прагненнями вихованця (вимагає такої побудови виховного процесу, щоб зміст і форми його реалізації не викликали супротиву в молодій людині).

**Зовнішні суперечності** виявляються в невідповідності між:

- виховними впливами сім'ї і закладу (порушення єдності цих впливів негативно позначається на формуванні особистості вихованця);
- організованим виховним процесом закладу освіти і стихійним впливом на вихованців навколишнього середовища (вимагає подолання негативного впливу девіантних підліткових груп, низькоякісних телепередач тощо);
- різними вимогами вихователів (унаслідок цього у вихованців формуються ситуативна поведінка, безпринципність);
- деякими вихованцями, які мають досвід негативної поведінки, і педагогами, однокласниками (однокурсниками), батьками.

Попри те, що зовнішні суперечності не є універсальними, обов'язковими для всіх ситуацій, применшувати їхній дезорганізуючий вплив не варто. Тому завжди важливо передбачати їх, уживати превентивних заходів, а за необхідності й протидіяти їм.

**Етапи процесу виховання.** Процес виховання передбачає певну послідовність етапів, знання особливостей яких дає вихователю змогу спланувати виховну роботу, передбачивши її зміст і методiku проведення. Таких етапів виокремлюють чотири:

1. Визначення сукупності рис і якостей особистості, які слід сформувати у вихованця (ідеал). Коли йдеться про виховання колективу класу (групи), то мають на увазі досягнення таких результатів, які б відповідали еталону, виробленому на основі мети виховання, поставленої суспільством перед закладом освіти.

2. Вивчення індивідуальних особливостей вихованця або колективу, його позитивних рис, недоліків у характері й поведінці, визначення рис, які ще не сформовано або перебувають у зародку. Знання особистості вихованця (колективу), порівняння її з ідеалом дає змогу спрогнозувати її розвиток. Зважаючи на це, планують виховну роботу, ознайомлюють виховання (колектив) із запланованим і домагаються прийняття пропонованого взірця для наслідування.

3. Реалізація програми виховання шляхом залучення вихованців до різних видів діяльності, участь у яких сприяє формуванню досвіду поведінки відповідно до ідеалу.

### **Виховання лікаря**

Професія лікаря – одна з найбільш складних і соціально значущих. В особистості лікаря органічно поєднуються гуманізм, моральність, глибокі професійні знання і висока культура лікувальної діяльності. Клятва, яку дає молодий лікар, підкреслює унікальність і соціальну відповідальність цієї професії. Не випадково Д.І. Менделєєв підкреслював, що «...знання без виховання – це меч у руках божевільного». Ось чому майбутній лікар перед тим як отримати це звання, повторюючи слова клятви, мусить назавжди пам'ятати: «хто досягає успіхів у науках і відстає в моралі, той радше шкідливий, аніж корисний».

Професійно значимі психологічні та морально-етичні якості лікаря досліджували В. О. Ташликов, М. М. Кабанов, Б. Д. Карвасарський. Вимоги до особистості лікаря, його зовнішнього вигляду, принципів поведінки поступово оформилися в спеціальному вченні - медичній деонтології. Деонтологія (грец. deon - належне, logos - учення) - вчення про обов'язок лікаря, моральні принципи його поведінки, спрямовані на максимальне підвищення ефективності запобігання і лікування хвороб. Термін «деонтологія» запропонував англійський

філософ Бентам (I. Bentham) у ХІХ ст. для визначення теорії моральності. Однак основи деонтології були закладені ще в медицині стародавнього світу. Принципи деонтології багато в чому визначалися цією історичною епохою, а також рівнем розвитку медичної науки, від якого багато в чому залежать дії лікарів. Але, незважаючи на історичні епохи, які змінюють одна одну, гуманізм, усвідомленість обов'язку, витримка й самовладання з хворими завжди вважалися головними характеристиками лікаря. Моральні вимоги до людей, що займаються лікуванням, сформульовані ще в рабовласницькому суспільстві, коли відбувся поділ праці, а лікування стало професією. Найбільш стародавнім джерелом, у якому сформульовані вимоги, права й обов'язки лікаря, вважають кодекс законів Хаммурапі, прийнятий у Вавилоні у ХVІІІ ст. до н.е. Питання деонтології знайшли відбиття й у найдавніших пам'ятниках індійської культури - у законах Ману (близько ІІ ст. до н.е. - І ст. н.е.).

Сучасні вчені приділяють велику увагу вихованню етичної культури лікаря. Зміна пріоритетів у суспільстві, соціальні й економічні, філософські та релігійні підходи суттєво впливають на медицину, змінюючи ставлення лікарів до пацієнтів, пацієнтів до лікарів і самих лікарів один до одного. Прийнято ряд декларацій, кодексів, правил, які покликані визначити етичні норми поведінки лікарів. Ряд документів мають міжнародний характер: Женевська декларація (1948), Міжнародний кодекс медичної етики (Лондон, 1949), Хельсінсько-Токійська декларація (1964, 1975), Сіднейська декларація (1969) та ін. Великий внесок у впровадження принципів гуманності в лікувальний процес зробили вітчизняні вчені - медики ХVІІІ- ХІХ ст.: С. Г. Забелін, Д. С. Самойлович, І. Є. Дядьковський, С. П. Боткін та ін. Особливо цінні твори М. Я. Мудрова "Слово про благочестя і моральні якості Гіппократового лікаря", "Слово про спосіб вчити та вчитись медицині практичній" та наукові праці М. І. Пирогова, які уособлюють високий професіоналізм, любов до своєї справи і турботу про хворих.

Незважаючи на істотні успіхи в розробці проблем деонтології, помітна недостатність теоретичної розробки окремих аспектів деонтології, таких як проблема старіння населення, регуляція народжуваності, експеримент на людях, евтаназія, лікарська таємниця тощо. Усе це визначає необхідність подальшого дослідження проблем етичної культури лікаря, яку необхідно цілеспрямовано виховувати в студентів медичних навчальних закладів. Загальновідомо, що сучасна освіта – це єдність двох ланок навчального процесу: навчання і виховання. Освіта сама по собі, без виховання, не формує людину, а навпаки – може мати негативний вплив на неї, тому що освіта дає людині життєво сприятливу можливість, професійне вміння, користуючись якими, вона, не маючи уявлення про людську гідність, духовність, гуманні традиції попередників, може стати на хибний шлях зловживання.

#### 4. План та організаційна структура семінарського заняття.

№	Етапи заняття	Розподіл часу	Види контролю	Засоби навчання
1	<b>Підготовчий етап.</b> Організаційні заходи, обґрунтування актуальності теми, постановка цілей та завдань до теми	4%	<i>Самостійна тестова робота</i>	
2	<b>Основний етап.</b> Аналіз та узагальнення теоретичного матеріалу за планом	80-90%		
3	<b>Підсумковий етап.</b> Підбиття підсумків Домашнє завдання	5-10%		

#### Тестові завдання для перевірки знань

1.Що є метою виховання у виші:

- а) підготовка до життя;
- б) розвиток задатків і здібностей студента;
- в) всебічно і гармонійно розвинена особистість - громадянин своєї країни;
- г) навчити творити себе як особистість;
- д) здійснювати розумове, патріотичне, громадянське, моральне, екологічне виховання студентів.

2.Закономірність виховання – це:

- а) система рухів, спрямованих на певний об'єкт із метою його перетворення;
- б) стійкий, об'єктивний, істотний зв'язок у вихованні, реалізація якого сприяє ефективному розвитку особистості;
- в) свідома діяльність особистості, спрямована на вироблення в себе позитивних рис і подолання негативних;
- г) різноманітні види діяльності, твори духовної і матеріальної культури;
- д) наполегливе подолання власних шкідливих звичок.

3.Засоби виховання – це:

- а) різноманітні види діяльності, твори духовної і матеріальної культури;
- б) конкретні виховні заходи;
- в) опора на позитивне, природовідповідність, сценарій виховного заходу;
- г) культуровідповідність;
- д) правильної відповіді немає.

4. Прийом виховання - це:

- а) частина, елемент методу виховання, необхідний для ефективнішого застосування методу в конкретній ситуації;
- б) процес цілеспрямованого відображення об'єктивної реальності у свідомості людей;
- в) процес і результат, що фіксує засвоєння встановленого обсягу наукових і спеціальних знань, навичок і вмінь, цілісно орієнтованої, комунікативної та творчої діяльності;
- г) виховна діяльність, яка здійснюється в навчально-виховних закладах;
- д) розкриття закономірностей і механізмів оволодіння знаннями, навичками, вміннями; засвоєння людиною соціально-культурного досвіду.

### **Завдання і проблемні ситуації**

#### **Завдання 1**

Олена постійно порушувала встановлений у школі порядок. Виправдовувалась, обманювала. Але в неї було одне постійне захоплення: любила і вміла в'язати. На цьому педагог і побудував її перевиховання. Олені було доручено організувати в школі гурток в'язання. Дорученням вона пишалася, почувалася в колективі вагоміше, впевненіше. А це зобов'язувало до іншої поведінки.

У чому суть принципу "опора на позитивне"?

#### **Завдання 2**

Зробіть педагогічну зарисовку "Портрет студента". Використайте матеріал спостережень за його поведінкою в різних ситуаціях студентського життя. Попередньо складіть програму вивчення культури його життєвого самовизначення.

#### **Завдання 3**

Підготуйте дискусію про те, як кожен із Вас уявляє ідеал сучасної людини. З'ясуйте, які риси, властивості є значимими для студентів, як вони оцінюють свої можливості в плані всебічного і гармонійного розвитку.

#### **Завдання 4**

Опишіть прийоми індивідуального виховного впливу, які найчастіше трапляються в роботі викладачів вишу.

#### **Завдання 5**

Розробіть власну "модель виховання" і розкрийте її зміст.

#### **Завдання 6**

Тетяна прийшла звечора не о десятій годині, як батьки просили, а о пів на першу ночі. Звісно, за дві з половиною години всі в сім'ї розхвилювалися...

Як мають реагувати батьки на пізнє повернення дочки: починати розмову в збудженому нервовому стані чи відкласти розмову до завтра? Який варіант вам здається правильним і чому?

## ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бандурка О.М., Тюріна В.О., Федоренко О.І. Основи психології і педагогіки: підручник. - Харків: Вид-во пан. ун-ту внутр.справ, 2003.
2. Даниленко М.В., Даниленко Л.І. Педагогічні задачі: навч. посібник. -К.: Вища шк., 1991.
3. Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: теорія та історія. - К.: Вища школа, 1995.
4. Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка: підручник. - К.: Знання, 2007.
5. Лозиння В.С. Основи психології та педагогіки: навч. посібник. - К.: КНЕУ, 2001.
6. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка. Навчальний посібник. - 3-є вид., доп. - К., 2001.
7. Палеха Ю.І., Герасимчук В.І., Шиян О.М. Основи психології та педагогіки: навч.-метод.посібник. - К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2002.
8. Педагогічні задачі і завдання для батьків / За ред. В.Г.Постового. - К.: Рад. шк., 1989.
9. Психологічний словник / За ред. В.І. Войтка. - К.: Вища школа, 1982.
10. Степанов О.М., Фіцула М.М. Основи психології і педагогіки: посібник. - К.: Академвидав, 2003.
11. Теоретичні основи педагогіки / Зад ред. О.І.Вишневського. – Дрогобич: Відродження, 2001.
12. Фіцула М.М. Педагогіка : посібник. - К.: Академвидав, 2001.
13. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. - Харків: Прапор, 2005.
14. Якса Н.В. Основи педагогічних знань: навч. посіб. - К.: Знання, 2007.
15. Ягупов В.В. Педагогіка: навч. посібник. - К.: Либідь, 2003.